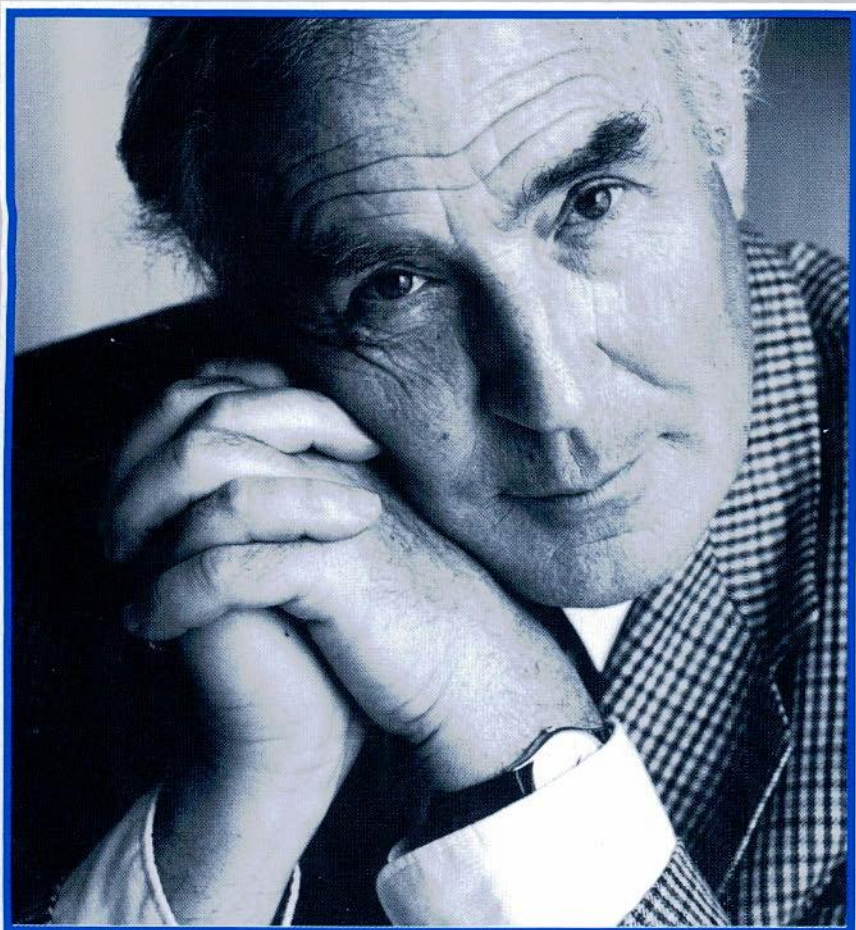

HUMANIST

UITGAVE VAN HET HUMANISTISCH VERBOND – september 1991 – NUMMER 8/9

Prof. Hans Galjaard
over de normen,
de nuances
en de grenzen
van de medische
technologie

**We moeten
leren
leven met
het besef
dat we
sterfelijk zijn**

Geestelijk raadvrouw Tineke Hundling
over haar werk aan boord
van de Zuiderkruis
tijdens de Golfoorlog

**De enorme spanning
om wat zou
kúnnen gebeuren
was er altijd**

HUMANIST

UITGAVE VAN
HET HUMANISTISCH VERBOND

46-STE JAARGANG
SEPTEMBER 1991
NUMMER 8/9

Redactie-adres

Postbus 114, 3500 AC Utrecht
Tel.: 030 - 318145
Kantooradres: Oudkerkhof 11,
3512 GH Utrecht
faxnr.: 030-367104

Redactie

Hes van Huizen (hfdred)
Ingeborg van Teeseling

Vormgeving

Hes van Huizen
Rik Tazelaar (Studio ID)

Druk

Brouwer Offset BV Utrecht

Redaktiecommissie:

Peter Heisterkamp
Hans Martens
Bram Roozendaal
Marc Hermen

Abonnement

Een jaarabonnement kost f 30,-.
Bel 030 - 318145 (toestel 28)
Leden van het Humanistisch Verbond
ontvangen het blad gratis. Zie achterin
dit blad

Advertentietarieven

De tarieven van febr. 1988
zijn van kracht.
Op aanvraag verkrijgbaar

Foto's omslag: Chris Pennarts en
Marco Borggreve

HET VOLGENDE NUMMER
VERSCIJNT BEGIN OKTOBER.
KOPIJ DAARVOOR MOET
UITERLIJK 13 SEPTEMBER IN
HET BEZIT VAN DE REDAKTIE
ZIJN.

**"GELUKKIG HEEFT-IE
Z'N WERK NOG".**

**MAAR WAT HEEFT-IE
NA ZESSEN?**

Als je je partner verliest, valt er een gat in je leven.
En daar komen snel meer gaten bij. Omdat veel men-
sen zich niet realiseren dat je opeens alleen staat.
Maar een nieuw leven opbouwen kan niemand
in z'n eentje. Daar heb je anderen bij nodig. En één
daarvan bent u.

MEDELIJDEN HELPT NIET. MEELEVEN WEL.

SIRE

Publikatie aangeboden door dit blad in samenwerking met de Stichting Ideale Reclame.

Meer dan 400 proefabonnees voor de Humanist

De in juni ingezette proefabonnees-actie van de Humanist heeft tot nu toe al over de 400 abonnees opgeleverd die voor een tientje de rest van het jaar de Humanist thuis zullen ontvangen (in totaal 5 nummers). De actie wordt voortgezet met advertenties in de Volkskrant, de VPRO-gids en Vrij Nederland. Ook verschijnen er spotjes in de radio- en televisiezendtijd van de Humanistische Omroepstichting (HOS). Bij het verschijnen van het speciale winternummer van de Humanist over Het Sterven & De Dood kunnen de proefabonnees kijken of de kennis-making beviel. En of ze lid van het HV willen worden of hun abonnement op de Humanist willen voortzetten.

Opleiding voor HVO-leerkracht start weer

In oktober starten weer verspreid over het hele land cursussen die opleiden tot het geven van humanistisch vormingsonderwijs (HVO). Het is een tweejarige opleiding waarna men bevoegd is als leerkracht HVO op de basisschool. Het eerste jaar wordt één dag per week vakken als pedagogiek, filosofie en werkvormen gegeven. Het tweede jaar is praktijkjaar. Heeft u interesse? U kunt een informatiepakket aanvragen bij het secretariaat van het Pedagogisch Studiecentrum HVO, Postbus 114, 3500 AC Utrecht. Telefoon: 030-318145, toestel 35.

TANKS TEGENOVER LIJVEN, EEN KWESTIE VAN MENTALITEIT

De augustus-revolutie in Moskou. Een momentopname

Drie dagen: een staatsgreep. Moskou bezet door een leger tanks. Een staatsgreep mislukt. Een leger tanks druipt af. Maar er gebeurt in die dagen in augustus nog iets anders. De gebeurtenissen in de Sovjet Unie hebben ons nog eens hardhandig met de neus op het feit gedrukt dat wapens niet alleen tussen maar ook binnen naties gebruikt kunnen worden. Er heerste geen oorlog, ook geen burgeroorlog. Er stonden geen legers tegenover elkaar maar soldaten tegenover ongewapende burgers; tanks tegenover menselijke lijven. Levende lijven die zo onmiddellijk met elkaar in contact komen: stalen geweld tegen gevoelens van verontwaardiging, van woede en van wanhoop.

Dinsdag, 20 augustus. Een man gaat dwars voor een aanrollende tank liggen. De tank rolt door, op het allerlaatste moment springt de man voor de tank weg. Dankzij de televisie-technologie hebben we dit over de hele wereld met eigen ogen kunnen zien. Ik ben er beroerd van. Ik moet mijn lijf in beweging brengen om mijn gedachten te

kunnen ordenen. En dan, terwijl ik wandel, dringt zich iets heel anders aan mij op. Ik word herinnerd aan iets dat op die beelden niet, in ieder geval niet goed zichtbaar was. In die voortrollende tank zat een bestuurder, ook een mens. Hij had z'n tank kunnen stilzetten. Hij liet 'm doorrollen. Dat was hem bevolen. En hij had geleerd bevelen te gehoorzamen. Dus deed hij dat zo. Hij deed niet alleen maar zo, maar hij verkoos ook zo te doen. Een kwestie van mentaliteit.

Ik volg dat spoor terug: achter die bestuurder van die tank staat een hiërarchie van bevelhebbers, maar ook van mensen die zowel de bestuurder als die bevelhebbers hebben opgeleid tot hun feilloze 'samenwerking'. Miljoenen mensen hebben daar hun steentje aan bijgedragen door het zo te willen of door het toe te laten. Achter die tanks, hun bestuurders en hun bevelhebbers staat een mentaliteit. Een mentaliteit waarin macht en discipline centraal staan. Geen zelf-discipline, geen vermogen om zelf vorm te geven aan je bestaan. Nee, discipline in de vorm van gehoorzaamheid, van onderwerping aan anderen, van nederigheid tegenover iets hogers - het Volk, de Geschiedenis, het Opperwezen. Het is een

mentaliteit die wordt gevoed door massale bijeenkomsten en door uniform gedrag, door militair vertoon en het zegenen van wapens. Een mentaliteit die gelijkgezinden plaatst tegenover andersgezinden.

Woensdag, 21 augustus. Een spannende nacht. Wachten of de tanks oprukken tegen Jeltsin en zijn aanhangers in en om het 'witte huis'. Een halfhartige tankaanval op een barricade is door burgers afgeslagen en van twee leden van het Comité wordt officieel gemeld dat zij 'ziek' zijn geworden. Over verschillende onderdelen van het leger en van de KGB komt het bericht dat zij de kant van Jeltsin hebben gekozen. Er verandert iets in de spanning.

Wanneer ik terugkom van de overhandiging van een brief aan de Nederlandse ambassadeur van de Sovjet Unie krijg ik het gevoel dat wij iets overbodig hebben gedaan. Dat gevoel wordt met het uur sterker. En dan is het opeens zover. De tanks rollen in colonnes weg uit Moskou: De vrije, zichzelf disciplinerende mens heeft het gewonnen van de gehoorzame, bevelen opvolgende onderdaan.

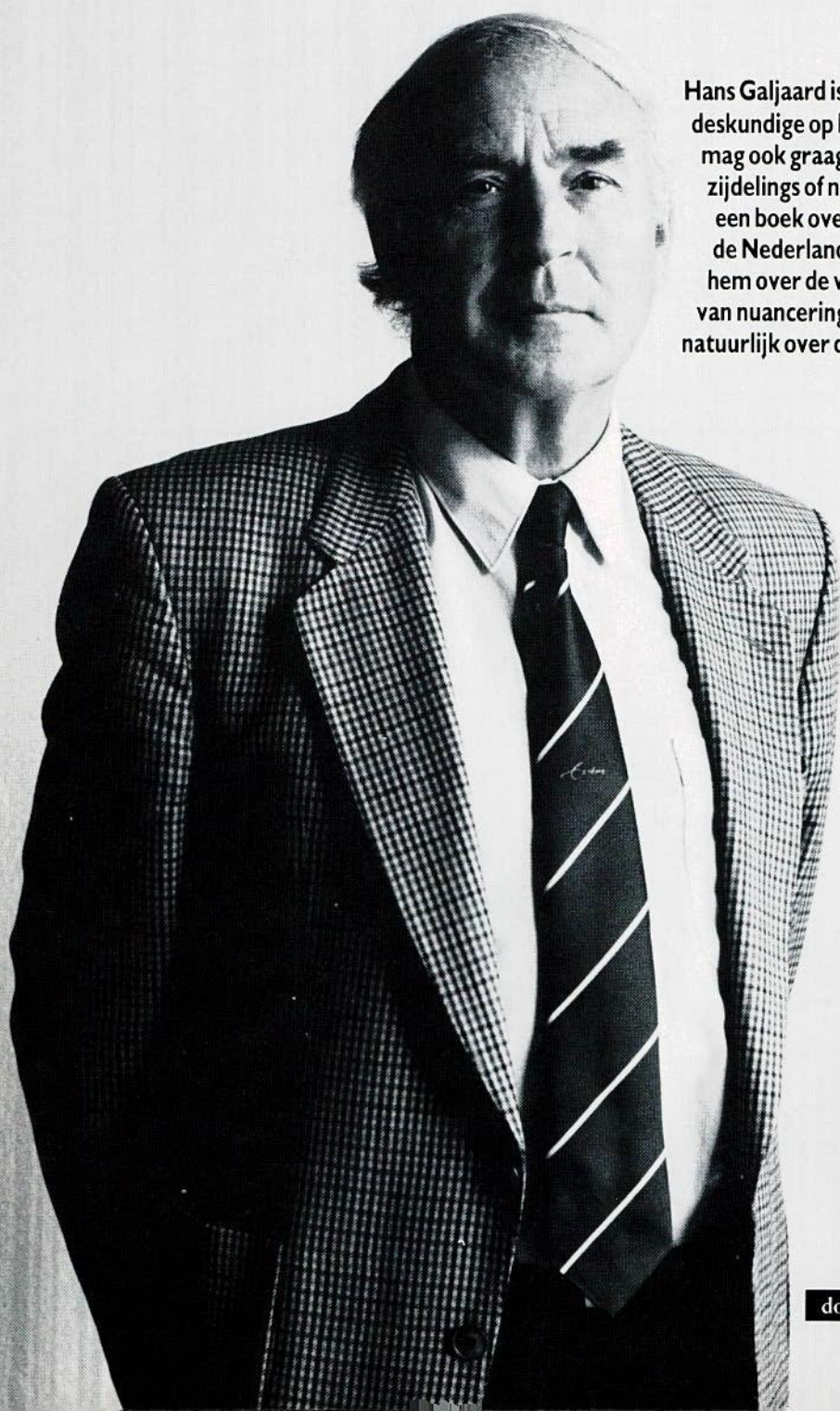
Jan Glastra van Loon

Foto: ANP

We moeten leren leven met het besef dat we sterfelijk zijn

Hans Galjaard is bekend celbioloog met name als deskundige op het gebied van de erfelijkheid. Maar hij mag ook graag z'n visie geven over zaken die daar zijdelings of nog minder mee te maken hebben. Schreef zelfs een boek over zo'n breed onderwerp als 'Het Leven van de Nederlander'. Ingeborg van Teeseling praatte met hem over de verschuiving van normen, de noodzaak van nuancering en over het trekken van grenzen. En natuurlijk over daarmee verwante onderwerpen.

De imposante villa van de Rotterdamse Erasmusuniversiteit kijkt uit op een bouwput. Snelweg, tramrails, greppel en dan zand, een grote kraan en mannen met helmen. Binnen veel eikenhout, niet shockerende kunst en verantwoorde, dus slecht zittende antieke stoelen.

Ik wacht. Al een tijdje, want de professor dicteert zijn secretaresse een paper dat straks nog snel op de fax naar Duitsland moet, waar de prof volgende week zal spreken op een congres.

Als ik alle verzamelde bladen uit heb en drie keer de vriendelijk aangeboden koffie heb geweigerd, gaat de gebeeldhouwde deur open en komt hij met een vaak geoefende glimlach naar me toe: Hans Galjaard. Celbioloog, erfelijkheidsdeskundige. De arts die ongetwijfeld meer fanmail krijgt dan welke andere dokter ook. Omdat hij zo helder kan praten over moeilijke dingen. Zelfs 'gewone mensen' begrijpen het dan. Warm, wordt hij gevonden, en mooi en begrijpend. Beetje slepende stem, sterk waarschijnlijk Leidens accent. Een mediapersoonlijkheid, iedereen heeft hem wel eens iets zien uitleggen. In die karakteristieke houding van hem. Een tikje voorover gebogen, hoofd naar voren, schouders in, handen gebarend in de richting van de gesprekspartner. Vorige week was dat nog de koningin, door wie hij van tijd tot tijd wordt uitgenodigd voor een zogenaamde 'paleisbijkomst'. Een gelegenheid waarbij de majesteit haar kennis opfrist door middel van een tête à tête met enkele knappe koppen. Zoals Galjaard dus. Die een collage van foto's van soortgelijke ontmoetingen met belangrijke personen in zijn werkkamer heeft hangen. Ijdel, zeker. Maar goddank steekt daar een zinnig verhaal achter. In de vorm van een hoorcollege, natuurlijk.

HOOG GEBORTECIJFER

'De normen in mijn vak zijn in de laatste dertig, veertig jaar enorm veranderd. In de jaren vijftig viel Nederland op door een, in vergelijking met de omringende landen, hoog geboortecijfer. Terwijl er toch hele goede anti-conceptiemiddelen waren. Toen onderzoekers gingen kijken hoe dat kwam, bleek dat meer dan vijftig procent van de Nederlanders, inclusief de artsen, op godsdienstige gronden tegen anti-conceptie was. Ze vonden het zondig. Zoals de paus dat nu nog vindt, alleen nu behoort hij tot een minderheid, zeker hier.

Abortus is in onze maatschappij inmiddels een algemeen geaccepteerd verschijnsel geworden. Nog maar 15 % van de bevolking is er tegen. Desondanks hebben we het laagste abortuscijfer van Europa. En dat komt dan weer 'doordat anti-conceptie een algemeen aanvaard middel is geworden, zodat in veel gevallen abortus kan worden voorkomen. Wat natuurlijk weer gevolgen heeft voor onze visie op seksualiteit.

De verschuiving van normen in mijn vakgebied is verbonden met dit soort ontwikkelingen in de maatschappij. Paren kunnen nu

zelf bedenken of en zo ja hoeveel kinderen ze willen, en wanneer. Die keuzevrijheid is heel belangrijk. In de jaren zestig kwam daar nog een andere mogelijkheid bij. De technologie maakte het mogelijk om in een vroeg stadium van de zwangerschap te achterhalen of een kind een afwijking had. Later kon je zelfs al voor de zwangerschap bepalen welke kans het nog niet bestaande kind zou hebben op een 'defect'. Dat riep emoties op. Nog niet in de trant van 'mag dat?', maar in de trant van 'jee, dat dat kan!' Ik kan me herinneren dat ik in een 'Groot uur U' van Koos Postema live commentaar gaf op een filmpje van een Duitse collega, die voor het eerst in de baarmoeder de levende foetus had gefilmd. De dag daarop schreef Nico Scheepmaker dat hij dat na de landing op de maan de grootste belevenis op televisie had gevonden. Dat waren de emoties. Omdat het altijd iets mystieks was geweest, vooral

Prof. Hans Galjaard over de normen, de nuances en de grenzen van de medische technologie

voor mannen. Negen maanden lang moest je maar afwachten wat er zich daar binnen die buik had afgespeeld en wat je zou krijgen. Vrouwen konden dan nog iets voelen, maar zeker als man ben je in dat opzicht toch maar beperkt.'

INSCHATTING RISICO

'Pas in de jaren zeventig kwam de discussie over de ethiek een beetje op gang. De beslissingsbevoegdheid was de centrale vraag. Mag je een zwangerschap afbreken omdat de vrucht een afwijking heeft? Aan de ene kant staan degenen die altijd onder elke omstandigheid tegen abortus zijn, en aan de andere kant die 'baas in eigen buik' hoog in het vaandel hebben staan. Zelf vind ik beide standpunten nogal extreem. Het doet weinig recht aan de nuances van het probleem, aan het feit dat alle paren daar weer anders over denken, aan de verschillende achtergrond en de aan verschillende inschatting van het begrip 'risico'. Wat iemand ernstig vindt of niet, hangt heel erg af van je eigen ervaringen. Als jij nog nooit te maken hebt gehad met gehandicapte kinderen en ik zeg tegen jou dat je - omdat je bijvoorbeeld 39 jaar oud bent - meer kans hebt op een mongooltje, betekent dat voor jou iets anders dan voor iemand die is opgegroeid met een gehandicapt broertje. Wat zegt jou dan een risico van 1 op 100? Dat zijn maar cijfers die niet worden ingevuld met plaatjes van de dagelijkse werkelijkheid. Daarom vind ik dat anderen, medici vaak, niet voor jou moeten gaan bepalen wat ernstig is of niet. Zij hoeven niet de dagelijkse zorg te dragen, zij hebben het verdriet niet als een kind met spierdystrofie na 18 jaar ellende toch sterft.

Daarom kan ik niet zo goed tegen mensen die zeggen het zo zeker te weten en willen dat hun mening bij wet wordt vastgelegd.'

MEER TWIJFEL

'Na die ethische discussie, die vrij kort duurde, kwam er een periode van tien, vijftien jaar waarin er grote verwachtingen waren van de preventieve effecten van erfelijkheidsvoorlichting en prenatale diagnostiek. De vraag nam enorm toe, het heeft een echte plaats in de gezondheidszorg gekregen omdat het past bij de sociale ontwikkeling. Mensen willen tegenwoordig zelf bepalen welke risico's ze willen nemen als de nieuwste technologie ze daartoe in staat stelt.

De laatste tijd is dat optimisme weer een beetje afgenomen. Je ziet meer mensen twijfelen over de kracht en de macht van de

technologie. Men is banger ook geworden voor de consequenties op de lange termijn bij erfelijkheidsonderzoek. Nu we meer kunnen bepalen dan alleen afwijkingen, groeit de angst voor genetische manipulatie.

Daarom gaat de discussie vooral over waar de grenzen moeten worden getrokken. Ook omdat verzekeringsmaatschappijen en werkgevers steeds meer pressie uitoefenen om ook toegang te krijgen tot jouw medische gegevens. Dat willen ze om financiële redenen. Terwijl jij die gegevens alleen nodig had om te weten of je kinderen kunt krijgen en om te besluiten of je ze ook wilt hebben. Daardoor is er nu een stroming tegen al die snelle ontwikkelingen aan het ontstaan. Die wordt gevoed door de angst dat mensen zich door de hoop en verwachtingen die de medische technologie opwekt, laten afhouden van veel belangrijkere innerlijke processen. Ik deel die angst. Veel mensen zullen, ondanks de vooruitgang, toch moeten leren leven met het feit dat ze geen kinderen kunnen krijgen. Of dat ze ziek zijn en niet meer beter zullen worden. We moeten meer beseffen dat we sterfelijk zijn, dat er een moment komt waarop je dood gaat.

Door de vergevorderde medische wetenschap zijn mensen steeds meer geneigd zijn om de dingen buiten zichzelf te leggen. Dan kunnen we de acceptatie van pijn, lijden en dood niet meer opbrengen. Iemand anders, liefst de arts, moet het probleem voor ons oplossen, zodat wij er niet meer over hoeven nadenken. Alles moet van buitenaf voor ons geregeld worden, we voelen ons vrijwel nergens meer zelf voor verantwoordelijk.' ►

'Natuurlijk moet er ook veel 'van buiten' geregeld worden. Maar ik weet niet of kinderen nog wel genoeg worden opgevoed met hoe het 'van binnen' zit. Als mensen verdriet hebben, of als ze iets vreselijks overkomt, kijken ze naar anderen voor hulp. Gedeeltelijk is dat terecht. Maar je zult zelf ook genoeg kracht moeten kunnen opbrengen om om te gaan met dat verdriet, om het een plaats te geven. Mensen hebben het over het 'recht op een kind'. Ze kunnen woedend worden als dat niet lukt, of als de verzekering geen dertigduizend gulden wil betalen voor een ingreep waardoor ze een kans van 1 op 1000 hebben dat het misschien wel zal lukken. Waarom kunnen mensen niet de grootheid opbrengen om hun leven op een andere manier zin te geven? Onderzoek laat zien dat mensen zonder kinderen een stabielere relatie hebben, dat ze zelfs ouder worden dan mensen met kinderen. Er is toch nog meer op de wereld! Begrijp me goed, ik hou veel van mijn kinderen van mij. Sterker nog, ondanks alle idealen die ik in mijn werk heb, gaat het ook mij uiteindelijk om die drie kinderen. Maar ook zonder hen zou ik gelukkig zijn geworden.

We moeten onszelf leren om te wennen aan dingen die toch niet te veranderen zijn. We hebben afgeleerd om met onze eigen beperkingen en die van anderen te leven. Iedereen wil alles en dat liefst op zo kort mogelijke termijn. Nu, gisteren, morgen. Dat komt door het hoge tempo van onze maatschappij vergeleken met vroeger. En omdat we nu voor het eerst invloed kunnen uitoefenen op de duur en op de inhoud van ons leven. Vroeger had je religie en de hoop op het hiernamaals, nu hebben we de wetenschap. En dan hier vooral de medische wetenschap. Maar daarmee zijn de fundamentele waarden van de mens natuurlijk niet veranderd. We zijn nog steeds jaloers, houden van anderen, hebben angst voor de dood, angst voor pijn, we geven om onze kinderen en om onze ouders, en zijn agressief. Dat blijft. Maar de wereld is veranderd, onze keuzemogelijkheden zijn veranderd. En het kan best zijn dat we daar ethisch gezien helemaal niet mee kunnen omgaan, dat we niet weten hoe we oud en nieuw in elkaar moeten passen. Daar moeten we tijd voor nemen. Mensen zeggen wel eens tegen mij dat het ze verwondert dat we na dik veertig jaar, gerekend vanaf de Tweede Wereldoorlog, nog niet weten wat we willen en vinden. Nog? Wat is nou veertig jaar als je bedenkt dat de mensheid al tienduizenden jaren bestaat? Relatieveer het dus allemaal maar een beetje.'

MAXIMALE GARANTIE

'Je ziet de gevolgen van die veranderde maatschappij ook in het onderwijs. Kinderen worden overvoerd met vakken waarvan wij denken dat ze onmisbaar zijn in deze wereld. Meer technologie, meer wiskunde. Zo blijft er nog maar heel weinig tijd over voor zaken die met die binnenwereld, met de verinnerlijking te maken hebben: normen, waarden, schoonheid, denken, lezen, voe-

Iedereen wil kinderen, zelf bepalen wanneer en hoeveel en de maximale garantie dat het gezond is. Want anders worden we in onze eigen ontplooiing geremd.

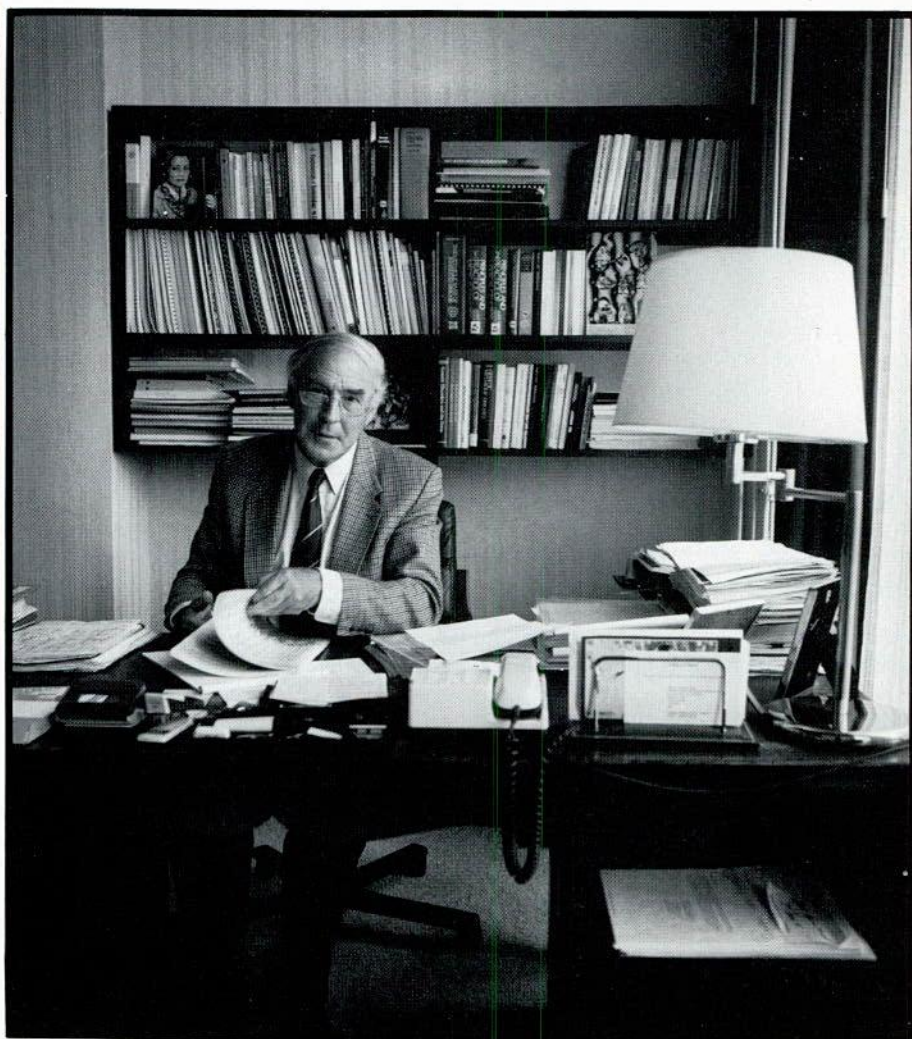
len. Voor de opvoeding geldt hetzelfde. Het is koeler en oppervlakkiger geworden. Ook en zeker in mijn vakgebied: Iedereen wil kinderen, zelf bepalen wanneer en hoeveel en de maximale garantie krijgen dat het kind gezond is. Want anders worden we in onze eigen ontplooiing geremd. Verder willen we oud worden zonder pijn en zonder gebreken en als het even kan in de slaap sterven. Bij voorkeur na je tachtigste, afhankelijk van hoe gelukkig je je voelt. En natuurlijk willen we ondertussen een auto, een groot huis, veel vakanties en geen geldzorgen. Het lijkt mij niet het milieu waarin kinderen de kans krijgen om hun binnenwereld te ontwikkelen.

Na de Tweede Wereldoorlog hebben wij in onze planning beslist dat ouders niet meer bij hun (volwassen) kinderen inwonen omdat iedereen recht had op z'n eigen privacy. Nu is de sociale ontwikkeling zo dat zelfs al wil je het graag, de ouders het zullen afwijzen. Omdat ze hun kinderen of kleinkinde-

ren niet tot last willen zijn. Vroeger waren wel tot last, maar ook tot steun.

Dat is niet meer terug te draaien. De kleinkinderen missen daardoor dingen. Rust bijvoorbeeld. Want hun ouders zijn allebei hard aan het werk, rennen zich kapot om aan de eisen van de gemeenschap te voldoen. En hebben vaak onvoldoende tijd voor die kinderen. Dan is het jammer dat die kinderen niet lekker bij hun grootouders kunnen uitrusten, een beetje kwekken, een spelletje doen. Gewoon, niks bijzonders. Maar wel van vitaal belang in de opvoeding.

een ander voorbeeld op mijn vakgebied. Een Nederlands paar dat nu een kind ter wereld brengt, heeft meer dan 98% kans dat dat kind zijn volwassenheid haalt. Die tweeduizend paren die in ons land hun kind verliezen staan helemaal alleen in hun verdriet. Juist omdat het zo weinig voorkomt en de omgeving geen ervaring meer heeft met het

opvangen van ellende. En er ontstaat agressie: Waarom moet het nou net ons overkomen, terwijl het bij iedereen die we kennen wel goed is gegaan? Vroeger kende ieder mens wel iemand die een kind had verloren, men was veel meer gewend aan dood en lijden. Het gebeurde gewoon en er was toch niks aan te doen, dus kon je maar beter de kracht vinden om ermee te leren leven. Nu willen we perfectie en alles wat minder is dan dat accepteren we niet.

En zo wordt iedereen steeds eenzamer. De grootouders alleen op hun bejaardenflatje, de kinderen die steeds vroeger zelfstandig moeten zijn, de ouders die uitgeput voor de televisie in slaap vallen. Is dat nou winst? Ik betwijfel dat. Want de samenleving wordt al maar slechter ingesteld op de uitvallers, diegenen die het niet redden. Daar hebben we gewoon geen tijd en aandacht voor. We zijn al zo moe van al het rennen en vliegen om onszelf een beetje in stand te houden. Onderwijs is allang geen vorming meer, maar voorbereiding op de rat race. Alles voor de arbeidsmarkt, die steeds kleiner wordt omdat er meer en meer geautomatiseerd wordt. Technologie leidt volgens deze redenering tot minder onderlinge relaties, die dan ook nog eens van minder kwaliteit zijn.

SOCIAAL NIVEAU

Als je nadenkt over normen en waarden in verband met technologie, hebben mensen de neiging om de ontwikkelingen op technologisch gebied de schuld te geven. Want dat is de makkelijkste manier om van het probleem af te zijn. Dat hebben we destijds bij Galilei ook gedaan. Als er dingen zijn die we niet willen horen, schuiven we de verantwoordelijkheid naar de wetenschap. Terwijl het daar natuurlijk niet over gaat. De technologie is er en zal zich zelfs verder ontwikkelen. Zeker op internationaal niveau en daar kun je als Nederland toch niets aan veranderen. Waar het over gaat is dat we er op sociaal niveau niet mee kunnen omgaan en liever ook niet over willen nadenken. Dus vlucht je in wat je aankan, en dat is kritiek op de technologie. En daarmee bedonder je jezelf.

Natuurlijk kan er enorme misbruik gemaakt worden van onze genetische kennis. Kijk maar naar Duitsland in de Tweede Wereldoorlog. Maar ook in Zweden en Amerika werd er gezegd: alcoholisme is genetisch bepaald, net zoals lichamelijke en geestelijke handicaps. Dus die mensen mogen geen kinderen krijgen. We moeten toe naar een genetisch gezien gezonde soort. Dat betekent moord op grote schaal. Zo kan genetisch onderzoek gebruikt worden, zeker. En dat is een waarschuwing die je goed in je hoofd moet houden. Maar dat is geen argument om ontwikkelingen tegen te houden - als dat al zou kunnen. Het verplicht je wel om er goed over na te denken en te kijken hoe je die vooruitgang positief zou kunnen gebruiken.

In memoriam: Bertus Schaper

Bertus Schaper: consequent kritisch

Op 84-jarige leeftijd is op 16 juli de historicus prof. dr B.W. Schaper overleden. Bertus Schaper behoorde tot de grondleggers van het Humanistisch Verbond, samen met mannen als Jaap van Praag, Jan Brandt Corstius en Henk Bongers. Geruime tijd heeft hij zich verdienstelijk gemaakt als lid van het hoofdbestuur, als spreker voor de radio en op bijeenkomsten in het land, en ook als schrijver van tientallen artikelen in de humanistische pers. Maar liefst dertig jaar maakte hij deel uit van de redactie van *Rekenschap*.

Als historicus schreef Bertus Schaper veel over de ontwikkelingen in de wereldpolitiek. Met name het menselijk element lag hem na aan het hart. Daarom stelde hij zich politiek onafhankelijk op. Hij was consequent kritisch, zowel naar oost als naar west. Ook in het Humanistisch Verbond nam hij geen blad voor de mond. Zo zei hij in een interview met de *Humanist* in 1985 onder andere: 'We moeten duidelijk voor onze idealen opkomen en er blijk van geven. Dat is een gemis in de humanistische beweging. We zitten vol diepzinnige gedachten, maar alles blijft wel abstract. (-) Onze betrokkenheid bij het maatschappelijk bestel komt er niet uit. Daardoor heeft het humanisme weinig greep op de massa. Je zult soms toch de massa achter je moeten hebben, wil je iets bereiken. Dan moet je gewoon gedachten verkondigen die toegankelijk zijn. (-) Met je standpunt de aandacht trekken en mensen wakker schudden.'

Toen hij ruim tien jaar geleden zijn verwachtingen voor de jaren '80 vastlegde, meende hij dat onzekerheid het voorbije decennium zou beheersen. Daarom schreef hij: 'Het zou al veel zijn als de humanisten hunnerzijds geen ideologie maar een ethos, dat wil zeggen een samenhangend geheel van uitgangspunten en oriëntatiepunten zouden weten te produceren.' Bertus Schaper heeft daartoe ruimschoots z'n steentje bijgedragen. Met zijn overlijden is het HV opnieuw één van zijn zwagers van het eerste uur ontvallen. (B.B.)

Volgend jaar IHEU-jubileumcongres in Amsterdam

'Humanism for head & heart' is de slogan waaronder het veertigste congres van de IHEU, de internationale humanistische organisatie, zal worden gehouden in het Rai-congrescentrum in Amsterdam. Humanisme voor het hoofd en het hart dus, maar dat klinkt al gelijk een stuk prozaïscher. De drie belangrijkste thema's op dit congres zullen achtereenvolgens zijn 'counselling' en ceremonies, praktisch werk en sociale actie en opvoeding. Er zullen op dit vijfdaagse IHEU-congres, dat van zondag 26 juli tot donderdag 30 juli 1992 zal worden gehou-

den, vele inleidingen, discussies en workshops plaatsvinden. Behalve de genoemde drie thema's zijn er ook workshops over bijvoorbeeld het milieu en euthanasie en workshops voor vrouwen, vredesgroepen en homo's. Voor de vele buitenlandse zullen verder excursies worden georganiseerd naar onder andere een ziekenhuis, een gevangenis en een humanistisch bejaardenhuis. In het programma is ook voldoende ruimte gelaten om elkaar informeel te ontmoeten. Voor meer informatie kunt u bellen naar IHEU, tel.nr. 030- 312155.

Californië bespaart drastisch op energie

De Amerikaanse staat Californië is er tussen 1978 en 1988 in geslaagd het elektriciteitsverbruik met 17% te laten dalen. In dezelfde periode nam het Nederlandse elektriciteitsverbruik met circa 30% toe.

De besparing is het resultaat van maatregelen die de staat Californië instelde om voor de energievoorziening minder van olie afhankelijk te worden. Al in de jaren zeventig stelde de staat strenge voorschriften vast voor het energieverbruik van elektrische apparaten als koelkasten, boilers en ventilatoren. Door een steeds verdere aanscherping van die voorwaarden verdwenen in de loop der jaren verspillende apparaten uit de winkels. Vanaf 1978 werden subsidies gegeven voor energiebesparing in woningen. De elektriciteitsbedrijven gaven circa twee miljard dollar aan energiebesparing uit. Maar bespaarden tien miljard dollar, die anders nodig was geweest voor de bouw van extra centrales om de ongecontroleerde vraag naar elektriciteit bij te houden.

Met nieuwe financiële tegemoetkomingen zullen de elektriciteitsbedrijven verder worden gestimuleerd om energiebesparing door te voeren. Volgens de Californische Energiecommissie, die verantwoordelijk is voor het energiebeleid in de staat, kan de verwachte groei in de energieconsumptie worden vermeden, ondanks de bevolkingsaanwas en de groei van de economie. (Uit: Natuur en Milieu)

Oratie prof. dr. Maarten van Nierop

Op vrijdag 27 september om 16.00 uur houdt prof. dr. Maarten van Nierop zijn inaugurele rede als bijzonder hoogleraar vanwege de humanistische stichting Socrates bij de Rijksuniversiteit Leiden. Prof. Van Nierop is sinds vorig jaar bijzonder hoogleraar op het gebied

van 'wijsgerige antropologie en de grondslagen van het humanisme'. De inaugurele rede is openbaar en vindt plaats in het Groot Auditorium van het Academiegebouw van de Rijksuniversiteit Leiden, Rapenburg 73 te Leiden.

Sprekers gevraagd voor uitvaarten

Er is dringend behoefte aan vrijwilligers die een toespraak vanuit humanistisch perspectief willen houden bij niet-kerkelijke uitvaarten. Het werk vraagt inzet en geeft voldoening.

Belangstellenden krijgen een korte opleiding van twee weekenden en lopen enige tijd stage. Eerstvolgende cursus: 1, 2, 3 en 15, 16, 17 november 1991. Meer informatie en aanmelding bij de afdeling Verenigingszaken, tel. 030-318145

Gewestelijke najaarsdag in Enkhuizen

Op zondag 29 september houdt de afdeling Hoorn een gewestelijke najaarsdag. Om 10.00 uur aanvang in de stationsrestaurant van Enkhuizen. Met de boot naar het Buitenmuseum en 's middags naar de Dromedaris waar lunch, muziek en spelletjes voor de kinderen. Eigen bijdrage voor deze dag is f 12,50. Opgave tot 22 september bij: Chris Segerius, tel.nr. 02285-13344.

'In het kader van een optimale participatie wordt van iedere deelnemer een ruime dosis zelfwerkzaamheid verwacht'

'Wat bedoelt u?'

'Je moet zelf ook wat doen.'

'Zeg dat dan meteen.'

Met deze advertentie wil SIRE in samenwerking met dit blad het gebruik van Klare Taal bevorderen.

SIRE

Zondag, 9.03 - 9.30 uur,
Radio 1

De Verbeelding

In het literaire zondagochtend-programma **De Verbeelding** staan in ieder geval de volgende uitzendingen gepland:

1 september: Klassieke Chinese Poëzie

8 september: Gesprek met Kamil Vanhole

22 september: Hoffman's Honger van Léon de Winter

29 september: Frans Coenen

Het Voordeel van de Twijfel

Maandag, 12.05 - 13.00 uur,
Radio 5

Het Voordeel van de Twijfel besteedt onder andere twee uitzendingen aan de dood. Op **2 september** de weerslag van talloze gesprekken die Rina Spigt voerde met Jisk Hof. Afgelopen mei overleed hij aan longkanker, 52 jaar oud. Een paar jaar daarvoor werd de ziekte bij hem geconstateerd. Na een zware operatie leek hij ervan genezen, maar toen de ziekteverschijnselen terugkeerden, werd het mei 1990 duidelijk dat Jisk niet lang meer te leven had. Naarmate de 'deadline' letterlijk verschoof, maar de ziekte voor steeds meer ongemakken ging zorgen, veranderden de toon en het onderwerp van de gesprekken. Oordelen bleken vooroordelen en voornemens te voorbarig gemaakt: 'Zolang ik per dag zelfs maar anderhalve minuut geniet blijft het leven de moeite waard.'

Verjaardagen in november, Sinterklaas, kerst met de kinderen, de eerste vuurpijlen met oud en nieuw; het waren steeds weer mijlpalen die tot grote verwondering van Jisk en zijn omgeving gehaald werden. De laatste strohm werd het vijftigjarige huwelijksfeest dat op 20 april 1991 gevierd werd. Op 5 mei overleed Jisk Hof.

'Als er iemand overlijdt beschikken de nabestaanden meestal niet meer over het organisatievermogen om ook nog eens de uitvaart te verzorgen. Ze hebben immers genoeg aan hun hoofd.' Aldus een reclamefolder van een willekeurige uitvaartverzekeringsmaatschappij. Waar vroeger de verzorging van overledenen door familie en burens werd gedaan, doen tegenwoordig professionele uitvaartondernemingen dat werk: correct, efficiënt en gestroomlijnd. Op **9 september** praat Marjolijn de Vries met mensen die juist wel zelf de uitvaart van een dierbare organiseren. Voor wie een eigen en vooral actieve manier van afscheid nemen een noodzaak was, een zinvol ritueel.

De Spiegel

Woensdag, 12.30 - 13.00 uur,
Radio 5

In **De Spiegel** start in september een lange reeks programma's die gebaseerd zijn op thema's uit de filosofie. Zo handelt de eerste aflevering over 'het kwaad'. Centraal in dit klankbeeld staat Edgar Allan Poe's Eureka. Daarin geeft de auteur zijn visie op het ontstaan van de wereld, vanwaaruit hij een theorie ontwikkelt over het kwaad in de wereld.

Portion d'éternité

In het kader van de aandacht voor bio-ethiek zendt de HOS de Canadese speelfilm **'Portion d'éternité'** uit, op drie achtereenvolgende zondagen: **1, 8 en 15 september** (telkens om 21.30 uur).

Marie en Pierre (acht jaar samen, net een schitterend huis gekocht en succesvol in hun werk) willen een kind. Marie is vijfendertig, de tijd begint te dringen. Maar ze wordt niet zwanger en dat is het begin van een tragische odyssee langs de ogenschijnlijk onbegrensde mogelijkheden van de medische wetenschap.

Uiteindelijk komen ze in contact met de celbioloog Antoine die revolutionair onderzoek verricht. Hij is niet alleen dé grote voorloper op het gebied van in vitro fertilisatie (reageerbuisbevruchting). Ook is hij vergevorderd met zijn pogingen embryo's te klonen. Behalve medische biedt dit ook grootse commerciële mogelijkheden voor het bedrijf waarvoor hij werkt. Zo blijken Zwitserse klinieken voor verjongingskuren bijzonder geïnteresseerd in geaborteerde - of gekloonde! - foetussen. Zonder het te weten wordt Marie proefkonijn in een dubieus medisch experiment. Aan de pijnlijke odyssee komt een abrupt einde als Marie en

Pierre bij een auto-ongeluk om het leven komen. Ze blijken drie diep gevroren embryo's te hebben achtergelaten. Pierre's vader verzoekt Antoine deze te vernietigen. Maar de wet blijkt hem niet te kunnen steunen in dit verzoek: het is nog niet aangepast aan de vooruitgesnelde technologie. Hélène, een onderzoeksmedewerkster van het ministerie van sociale zaken (die haar minister aanbevelingen moet geven ten behoeve van een nieuwe wet) stort zich op de zaak, reconstrueert stukje bij beetje de persoonlijke geschiedenis van Marie en Pierre en onthult de onfrisse praktijken van het bedrijf waaraan Antoine blijkt mee te werken zonder het zelf te weten.

Verder staan voor september onder meer gepland:

Een herhaling van de Nederlandse speelfilm **'Het Vonnis'**, over een man in een fictief, extreem democratisch land die op een dag zijn plicht moet vervullen: het voltrekken van een doodstraf (**zondag 22 september, 22.05 uur**).

'In Afwachting van Morgen', een documentaire over een verslaafde die tijdens een gevangenschap afkickt maar een jaar later toch weer voor de bijl gaat (**maandag 23 september, 20.50 uur**).

Portion d'éternité: Marie en Pierre in de kliniek van Antoine (links)

A black and white photograph showing a person's legs from the knees down, wearing dark high-heeled shoes. They are standing on a rough, concrete surface. In the background, a thick, dark metal chain runs diagonally across the frame, attached to a dark structure. The overall mood is somber and dramatic.

De enorme spanning
om wat zou
kúnnen gebeuren,
was er altijd

Bij de kapper onder de droogkap - vlak voor haar vertrek naar het oorlogsgebied in de Perzische Golf - dacht ze: 'Niemand weet hier dat ik een half jaar wegga en misschien niet meer terugkom.' Vijf maanden lang konden alle bemanningsleden van de Zuiderkruis bij haar terecht met hun problemen. Nu is ze weer thuis. Heelhuids gelukkig, en nog vol van alle ervaringen. Els van Thiel bezocht de humanistisch geestelijk raadvrouw in Den Helder.

Humanistisch geestelijk raadsvrouw Tineke Hundling over haar werk aan boord van de Zuiderkruis tijdens de Golfoorlog

door Els van Thiel

Het uniform staat haar goed. Toen Tineke Hundling als humanistisch raadsvrouw in dienst trad bij de marine, kreeg ze automatisch de rang van luitenant-ter-zee eerste-klas. Vandaar dat keurige, donkerblauwe uniform met die strepen op de mouw. Maar eigenlijk is ze geen echte officier. Insiders zien dat direct: boven die strepen ontbreekt een essentieel gouden krulletje. Onderscheid moet er zijn.

Geestelijk raadsvrouw of -man worden bij Defensie betekent een heel snelle lift naar de hogere regionen van de militaire hiërarchie. Raadsvrouw Hundling - zo meldt ze zich bij de poort van het marinecomplex: 'In een van rangen en standen aan elkaar hangende organisatie komt deze status ons inderdaad aanwaaien. En brengt ons in een paradoxale positie. Wij geestelijke raadslieden zijn burgers, maar ook weer niet helemaal. We zien er uit als militairen, maar ook dat zijn we niet. De bedoeling is dat deze rang ons een bepaalde status geeft waardoor we ons makkelijker kunnen bewegen binnen het militaire apparaat. Door onze rang gaan er soms voor ons deuren open die anders gesloten zouden blijven. Het klinkt misschien wat vreemd voor een buitenstaander maar zo werkt het systeem nu eenmaal.

Met mijn strepen wordt het wat makkelijker om zomaar even bij de commandant binnen te lopen om te vragen hoe bepaalde dingen in elkaar zitten of om even iets te regelen. Soms geeft het wel scheve gezichten bij mensen die langer meelopen en al jaren wachten op een bevordering die ons zomaar in de schoot wordt geworpen. Maar ze begrijpen het meestal wel als je het uitlegt.'

GEEN MILITAIR

'Wij zijn geen militairen, vallen ook niet onder de krijgstuicht. En al draag ik een uniform, ik voel me géén militair. Maar het stoort me ook niet. Al zou ik net zo lief in burger lopen. Ik moet erop letten dat ik er netjes uitzie en mijn hoed niet vergeet op te zetten als ik naar buiten ga. En ik moet zorgen dat ik geen vreemde dingen uithaal wanneer ik dit uniform draag. Het aantrekken van een uniform betekent natuurlijk nog niet dat je je conformeert aan het systeem. Die redenering vind ik onzin, klinkklare onzin. Wordt een verpleegkundige of een politie-agent plotseling iemand anders met een uniform? Het hoort er hier nu eenmaal bij.

Maar als je bij Defensie gaat werken met een 'verborgen agenda' waarin staat dat je het

systeem wel eens even omver zult werpen - loop je binnen de kortste keren stuk. Men heeft je snel door, je belandt op een zijspoor en dan kun je helemaal niets meer doen. We hebben nu eenmaal in ons land op democratische wijze besloten dat er een leger moet zijn. Dat is voor mij voldoende reden om er te willen en kunnen werken. Ik ben hier louter en alleen voor de mensen die gekozen hebben voor een baan binnen de krijgsmacht. Niet meer, niet minder.'

'Ik sta als het ware aan de zijlijn, hoor er niet helemaal bij. Trouwens, ik zou ook niet echt passen in een systeem dat is gebaseerd op afhankelijkheid, waarin 'baas boven baas' geldt. En waarin mensen maar nauwelijks eigen verantwoordelijkheid hebben. Ik begriep de filosofie erachter wel. In een oorlogssituatie kun je nou eenmaal niet rustig om de tafel gaan zitten discussiëren over de te volgen tactiek. Wat mij soms tegenstaat, is dat die strikte gedragslijn altijd moet worden doorgevoerd. Altijd, ook in situaties die niets met dreiging of verdediging hebben te

Veel bemanningsleden maakten zich meer zorgen over de spanningen thuis dan over hun eigen welzijn

maken. Want zo is het systeem, zo gaat het al eeuwen: gewoon doen wat je wordt opgedragen.'

ETHISCHE VRAGEN

'Tijdens mijn opleiding aan het Humanistisch Opleidingsinstituut vonden veel medestudenten het volstrekt onvoorstelbaar dat een humanist binnen de krijgsmacht zou werken. Maar ik vind dat het voor een geestelijk verzorger zinvol is om dáár te zijn waar veel mensen werken en verblijven. En juist het werken bij Defensie - een bedrijf dat gericht is op verdediging, maar ook niet schroomt aan te vallen en te vernietigen als dit noodzakelijk wordt geacht - roept ethische vragen op. Dan is het uitermate zinvol dat er raadslieden zijn met wie je daarover van gedachten kunt wisselen. Tijdens de lessen geestelijke vorming die ik hier geef, heb ik te maken met jonge mensen die nog maar net bij de marine zijn. Ik praat met ze over die keuze. Vraag hen waarom ze in dit bedrijf zijn gestapt. Vraag hen: wat doet het met je? Wil je eigenlijk wel doen wat je

allemaal wordt opgedragen? Het is niet mijn bedoeling dat de helft weer opstapt, maar ik wil wel graag dat ze een bewuste en verantwoorde keuze maken.'

NAAR DE GOLF

'Dit is mijn schip, mijn eigen schip. Ik voel me best een beetje trots. Gek, hè?' We parkeren de auto op de kade, stappen uit en kijken, knipperend tegen de zon, steil omhoog naar het imposante bevoorradingschip De Zuiderkruis. Ze wijst enthousiast voor haar vertrouwde plaatsen aan.

Dat Tineke Hundling met De Zuiderkruis meegang naar de Perzische Golf, was eigenlijk toeval. Het is bij de marine de gewoonte dat geestelijk verzorgers behalve hun vaste werkplek op de wal, een schip 'adopter' waarop ze een aantal weken per jaar meevaren. De humanistisch raadslieden - geringer in aantal dan hun confessionele collega's - draaiden nog niet mee in dit systeem. Maar toch maakte Tineke begin vorig jaar nietsvermoedend een afspraak met de commandant van De Zuiderkruis om dat najaar mee te varen voor een uitvoerige kennismaking met het leven op zee. Dat werd voor haar gelijk 'in het diepe'.

'Oorlog was ineens geen ver-van-mijn-bedshow meer. Alle humanistische raadslieden binnen de krijgsmacht hebben er een dag met elkaar over gepraat... (Daar zijn wij als humanisten onder alle omstandigheden trouwens sterk in). De overheersende mening was dat we in deze situatie niet buiten schot konden blijven. Al waren er collega's

die zich ernstig afvroegen of dit wel een oorlog was waaraan wij onze medewerking moesten verlenen. Voor mij speelde de morele verplichting ook een rol: ik had immers al een afspraak dat ik zou meevaren. Maar het was vooral een consequentie van het werken bij Defensie. Daarvoor kiezen betekent dat je ook beschikbaar moet zijn. En niet alleen in vredetijd. Ook de bemanning van De Zuiderkruis had niet voor een oorlog gekozen.'

Haar partner dacht er net zo over. En de jongste dochter riep: 'Whaw! Wat spannend!' Maar bekende later in een brief dat ze eigenlijk heel bang was dat er iets zou gebeuren. Tineke Hundling is zelf niet echt bang geweest. 'Voor mijn vertrek ging ik nog even snel naar de kapper. En onder de droogkap dacht ik: niemand weet hier dat ik een half jaar wegga en misschien niet meer terugkom. Zó was ik ermee bezig. Maar bang, echt bang ben ik niet geweest. Er gebeurde niet veel dat rechtstreeks angst opriep. We hadden op De Zuiderkruis meer te kampen met de constante druk van spanning en on-

zekerheid: zou er iets gaan gebeuren? En wanneer dan? Zijn we er klaar voor? En: redden we het met z'n allen als er echt iets gebeurt?'

OORLOGSWACHT

Direct na het vertrek uit Den Helder werd er op De Zuiderkruis 'oorlogswacht' gelopen. De bemanning staat dan het hele etmaal in een roulerend systeem op wacht. De humanistisch raadvrouw liep uit solidariteit mee, en om de ervaring te kunnen delen. Wel had ze haar eigen ritme om zo veel mogelijk verschillende bemanningsleden te kunnen ontmoeten. De gesprekken gingen vooral over heel gewone, alledaagse dingen. Tineke Hundling: 'Mensen moeten met alles bij me terecht kunnen. Dus ook met gemopper over hoe vervelend het is 's morgens om elf uur met rode bietjes te moeten ontbijten - een consequentie van het roulersysteem. Ik was 24 uur per etmaal aanspreekbaar. De bemanningsleden mochten me altijd wakker maken. Gelukkig deden ze dat ook als het nodig was.

Het heeft mij wel geleerd te relativeren. Zo is filosoferen over zingeving natuurlijk prachtig. Maar als je bezig bent met overleven, gaat het louter om basale zaken. Ik wil me niet meer bezighouden met geneuzel en futiliteiten, daarin ben ik veranderd. Ook binnen het humanisme kunnen we zo mooi en zo elitair filosoferen over hoe het allemaal zou moeten. Maar bestaat het leven eigenlijk niet vooral uit een aaneenschakeling van gewone, alledaagse zaken? Kleine

dingen die bepalen of je wel of niet plezierig hebt met elkaar.'

STRAK RITME

'Nee, verveeld heb ik me nooit. Op een bevoorradingschip gebeurt heel veel. Kwam er bijvoorbeeld een Italiaans of Engels schip langs om water of olie te tanken. Dan was er ineens heel veel te zien. Het strakke ritme van werken, eten, slapen, sporten en ontspanning ging verveling tegen. En juist als mensen even ontspannen onderuit konden zakken, zich konden permitteren om wat te praten, was het voor mij zinnig om er te zijn.'

Ik hield mijn eigen angsten en twijfels bewust op een afstand omdat ik anders misschien mijn werk niet meer goed zou kunnen doen

Veel van de gesprekken die Tineke tijdens de vijf maanden op De Zuiderkruis voerde, gingen over thuis. 'Wij werden op het schip behoorlijk op de hoogte gehouden van de stand van zaken in de Golfoorlog. Maar uit brieven en telefoongesprekken bleek in Nederland allerlei indianenverhalen de ronde te doen. We hoorden over familieleden die dachten dat wij veel dichterbij Koeweit lagen dan in werkelijkheid het geval was. Veel bemanningsleden maakten zich meer zor-

gen over de spanningen thuis dan over hun eigen welzijn. Familieleden losten elkaar dag en nacht af bij de televisie om maar geen lettergreep van het nieuws te missen. Gingen met een radiootje in een plastic zak onder de douche en verloren de telefoon geen moment uit het oog. Overdreven, kun je zeggen. Maar zo reageren mensen in stress-situaties.

Er waren onder de bemanningsleden een aantal aanstaande vaders en mensen met heel kleine kinderen. Als ze video's opgestuurd kregen van thuis, vroegen ze me vaak of ik mee wilde kijken. En ze wilden weten hoe ik het thuis geregeld had. Daardoor

raak je automatisch in gesprek over de belevingswereld van de ander.'

ZIJLIJN

Zelf wilde ze zich niet diepgaand bezighouden met wat deze bijzondere situatie bij haar opriep. 'Ik was tenslotte aan het werk, was iemand die altijd aanspreekbaar moest zijn. Ze vroegen me of ik ook wel eens bang was. Natuurlijk, zei ik dan. Maar ik hield mijn

Foto: Marco Borggreve

Tineke Hundling was op de Zuiderkruis 24 uur per etmaal aanspreekbaar

eigen angsten en twijfels bewust op een afstand omdat ik anders misschien m'n werk niet mee goed zou kunnen doen. Ik was die vijf maanden op De Zuiderkruis vaak eenzaam, want uiteindelijk hoorde ik nergens bij. Dan krijg je de neiging je onder te dompelen in het leven op het schip. Je kunt immers niet maandenlang aan de zijlijn alleen maar toekijken. Je moet jezelf deelgenoot maken. Maar aan de andere kant moet je voldoende distantie bewaren om als geestelijk verzorger voor iedereen aanspreekbaar te blijven. En om als het nodig is de vinger op de zere plek te kunnen leggen. Om je verbazing te kunnen blijven uitspreken over hoe sommige zaken verlopen. Hoe mensen met elkaar omgaan en hoe ook in zo'n buitengewone situatie het systeem nimmer wordt doorbroken. Het werd mij niet altijd in dank afgenomen wanneer ik dit uitsprak. Soms leidde het ertoe dat ik nog meer naar de zijlijn werd gemanoeuvreerd.' Lachend vertelt ze dat ze had gehoopt minder te zijn geworden door de ervaringen in de Golfoorlog. Vergeefs. 'Ik ben nog altijd hetzelfde opgewonden standje!'

Thuis was het na vijf maanden in de Golf wel weer wennen. De tijd op De Zuiderkruis houdt haar nog heel erg bezig en ze vindt het dan ook prima om er steeds weer over te praten. 'Sommigen zeggen: Er is toch niets gebeurd. Maar die mensen bagatelliseren de situatie. Want de enorme spanning om wat er zou kunnen gebeuren, was er altijd! Je staat op het dek en je ziet vliegtuigen overkomen. Na een paar uur komen ze weer

Ik zou niet echt passen in een systeem waarin mensen maar nauwelijks eigen verantwoordelijkheid hebben

over, hebben ze hun taak volbracht. Een fascinerende aanblik, maar ook verschrikkelijk. Want je weet wat ze hebben gedaan. Dat laat je niet onberoerd. En als je van boord stapt, is dat niet plotseling over.'

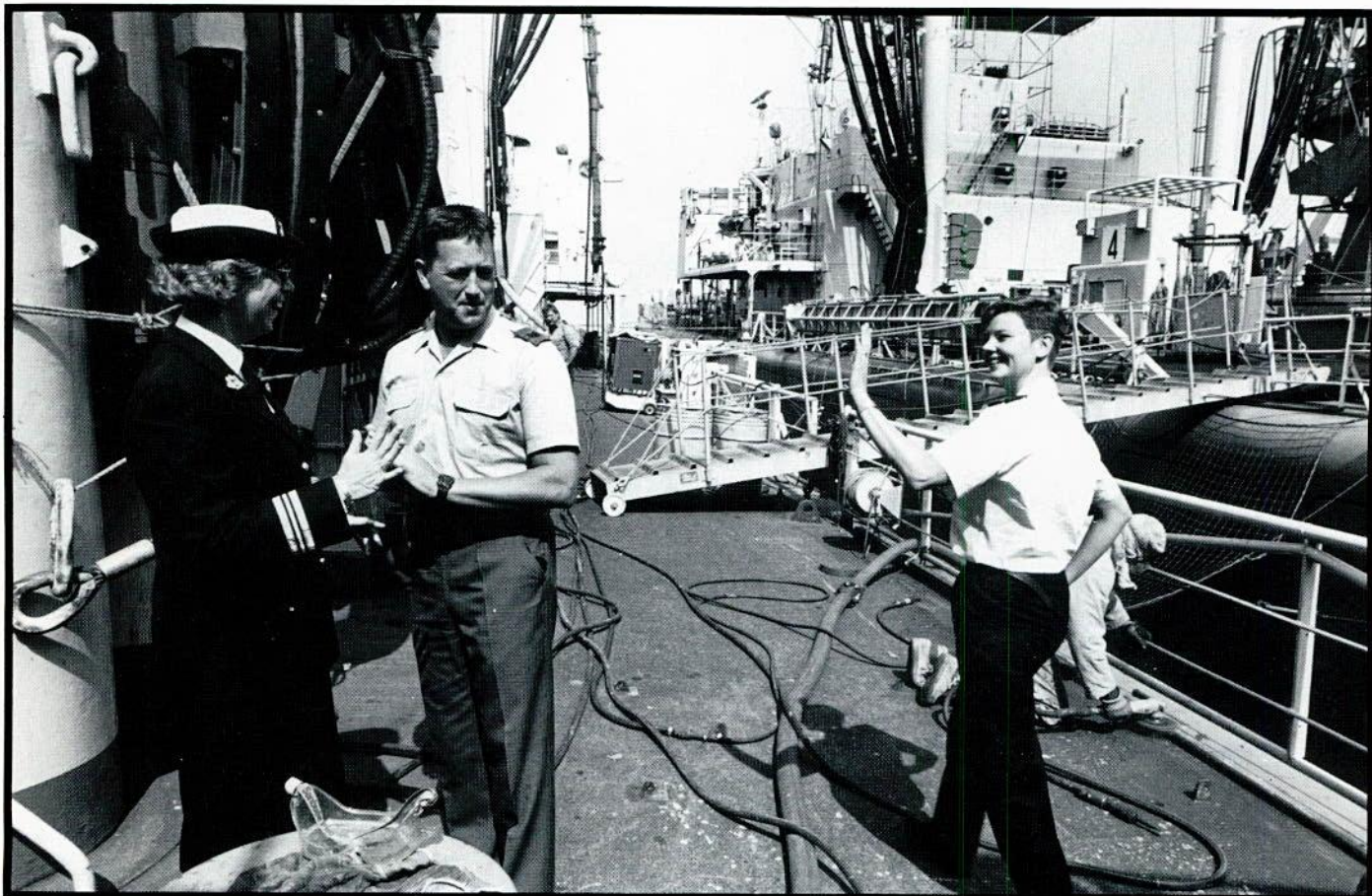
VOORAL CONCREET

Tineke Hundling is inmiddels teruggekeerd in het leven van alledag als geestelijk verzorger bij de operationele school. Die ligt in het haven gebied, temidden van grote fregatten en bevoorradingschepen. Van slagbomen, werven en gigantische magazijnen. De wind ruikt aan de hoed van de raadsvrouw. Het elastiekje houdt het nog maar net op z'n plaats. Een echte no-nonsense omgeving. En ook nog steeds een echte mannenwereld. Dat heeft ook invloed op haar manier van werken. 'Ik kan me voorstellen dat je als raadsvrouw in een zieken- of verpleeghuis eerder op een 'filosoferende' manier met mensen aan de praat raakt. Hier moet je vooral concreet zijn. Dit is een bedrijf dat wars is van getewollen-sokken-praatjes. Sociaal gelul, noemen ze dat hier. Zelf hou ik van filosoferen, maar dan onder vrienden en met een glas wijn. Wij geestelijk verzorgers zijn geneigd er van uit te gaan dat iedereen gebaat is bij diepgaande gesprekken over zingeving en levensbeschouwing. Dat

is maar de vraag hoor! Natuurlijk zijn er in ieders leven momenten waarop je bepaalde dingen onder ogen moet zien. Maar concreetheid en nuchterheid zijn ook dan nuttige eigenschappen. Ik ben begonnen in het vormingswerk met werkende jongeren in de Amsterdamse Staatsliedenbuurt. Er zijn overeenkomsten in de werkwijze. Alleen wist ik toen nog niet veel van humanisme en kende ik het woord 'zingeving' nauwelijks. Ik heb er wel geleerd dat mensen niets hebben aan hoogdravende, zweverige praatjes. Het is zo jammer dat humanisme voor sommigen gehuld is een sfeer van intellectualisme. Dat is vaak een barrière. En dan heb ik het nog niet eens over degenen die zeggen: leg nou eens uit wat jullie humanisten eigenlijk 'hebben'. De dominee en de pastoor kunnen tenminste nog een hiernamaals aanbieden...'

Ze is er met name voor de leerlingen. In de opleiding is plaats ingeruimd voor een eerste kennismaking met geestelijke vorming. Het komt maar heel weinig voor dat men speciaal kiest voor een geestelijk verzorger met een bepaalde geloofs- of levensovertuiging. Meestal gaat het, heel praktisch, om wie toevallig aanwezig is als men zijn verhaal kwijt wil. Tineke Hundling: 'Soms zegt iemand: ik kom bij u omdat u een vrouw

Foto: Marco Borggreve

'Ik ben louter en alleen voor de mensen'

bent en er misschien anders tegenaan kijkt. Overigens laat ik mijn klanten altijd de keuze waar ze willen praten. Voor het geval dat ze het vervelend vinden dat anderen zien dat ze hier in- en uitgaan, hebben we op een ander terrein nog een kantoor. Of we spreken ergens in de stad af.'

De leerlingen hebben, zo aan het begin van hun marineleven, heel wat te verstouwen. Ze zijn voor het eerst van huis, beginnen aan een nieuwe studie, gaan op kamers wonen, én er wordt verwacht dat ze meteen al in een groep kunnen functioneren.

Tineke Hundling: Ze komen met tal van vragen bij mij: Heb ik wel goed gekozen? Lukt het zonder thuis? Hoe blijf ik mezelf in de groep? Hoe trek ik mijn grenzen als ik het ergens niet mee eens ben? Vragen die allemaal op de een of andere wijze met zingeving te maken hebben. Ik informeer altijd waarom ze voor de marine hebben gekozen en wat ze zich er bij voorstellen. Er zijn er heel wat die zeggen: ik had genoeg van school, ik wil wat van de wereld zien en mijn opleiding wordt nog betaald ook. Maar dan komt de ontzuivering: de discipline is streng, ze moeten héél hard studeren en het duurt zeker een maand of negen voordat ze voor het eerst op een schip mogen stappen. Het gebeurt ook nogal eens dat ze na enige tijd van dienstvak willen veranderen, omdat ze gemerkt hebben dat de gekozen richting niet bij hen past.'

Ook het drankgebruik komt in haar lessen ter sprake. De marine is van oudsher een mannenbedrijf waar stevig wordt gedronken. En waar macho-gedrag heel gewoon is: Stoer doen, hanig, samen de kroeg in en luid verkondigen dat meisjes trutten zijn die niet in de marine thuishoren. Tineke Hundling: 'Het verandert langzaam. Het is gedrag dat op zo'n leeftijd ook te maken heeft met het aftasten van grenzen. Ik herinner me een meisje dat zeer beschermd was opgegroeid in een klein dorpje. Ze kon niet tegen de nogal harde manier waarop men bij de krijgsmacht met elkaar omgaat. We hebben samen gezocht naar een manier waarop ze zich kon handhaven, want ze wilde wel graag blijven. Lang niet iedereen rolt gemakkelijk door die eerste tijd heen.'

Door de cultuur van de marine klopt de 'vaste bemanning' waaronder docenten, instructeurs en administratieve medewerkers, niet zo gemakkelijk aan bij de geestelijke verzorging. Het lijkt wel of het parool vooral is: 'Een marineman kent geen problemen...'

'Men is vaak bang dat het de carrière nadelig zal beïnvloeden. Praten kan nog wel - want alles wat hier besproken wordt blijft onder ons. Maar op het moment dat het zinnig zou zijn dingen in breder verband aan te kaarten, trekt men zich vaak terug.'

Als we bij de poort afscheid nemen, vraagt de wacht terwijl hij de passen controleert en haar nieuwsgierig monstert, of zij nou een 'vrouwelijk raadsman' is. Een vrolijke lachbui is het antwoord. ●

Foto: Ernesto Jimenez

¡BASTA! over Vrouwen tegen Geweld

"Ontkenning van gelijke rechten voor vrouwen is de meest systematische, wijdverspreide en diepewortelde schending van mensenrechten."

Een krachtige uitspraak die de UNESCO deed in 1980. Veel vormen van geweld waaraan vrouwen in het dagelijks leven blootstaan, worden niet erkend als schending van mensenrechten.

Voor Humanistisch Overleg Mensenrechten (HOM) aanleiding om in 1991-1993 een aantal vormen van geweld tegen vrouwen aan de orde te stellen.

Het geweld waarmee vrouwen in huis op straat en op hun werk worden geconfronteerd, is een wereldwijd maatschappelijk probleem. Aan de basis ligt de ongelijke machtsverdeling tussen vrouwen en mannen. Veelal wordt deze ongelijkheid, en de beperkingen en geweld die hieruit voortvloeien voor vrouwen, beschouwd als "vanzelfsprekend" of als "eigen aan de cultuur". Deze relativisering van geweld tegen vrouwen wil HOM met het project "vrouwen en mensenrechten" aan de kaak stellen.

De tentoonstelling laat zien hoe enkele vrouwenorganisaties uit Peru en Nederland op verschillende manieren vrouwen steunen die slachtoffer zijn geworden van (seksueel) geweld, en vrouwen mobiliseren in demonstraties en campagnes voor gelijke rechten.

¡BASTA! biedt aanknopingspunten voor verdere verdieping in het thema geweld tegen vrouwen, en voor acties. Hiervoor stelt HOM informatiepakketten samen met achtergrondmateriaal en informatie over specifieke onderwerpen.

¡BASTA! reist in 1992-1993 langs bibliotheken in Nederland, en is eveneens rechtstreeks bij HOM te bestellen. Bij de tentoonstelling worden affiches, folders en een persbericht geleverd.

Geïnteresseerde organisaties, groepen, volwassenenonderwijs, vakbondsafdelingen, enz. kunnen contact opnemen met HOM. Contactpersonen zijn: Ellen Verwiel en Winde Evenhuis. HOM, Postbus 114, 3500 AC Utrecht. Telefoon: 030-318145

Tien jaar geleden overleed Jaap van Praag, de oprichter van het Humanistisch Verbond. Met recht kan hij de advocaat van de verantwoordelijkheid worden genoemd, want een beter pleitbezorger voor het dragen van persoonlijke verantwoordelijkheid is er nooit geweest. Er bestaan plannen om een biografie over hem te schrijven. Naar aanleiding van zijn tiende overlijdensjaar een korte typering, gebaseerd op een deel van deze biografie, geschreven door Sjoerd Wieling.

Jaap van Praag, advocaat van d

Op zaterdag 1 september 1945 verscheen in Vrij Nederland een bijzonder artikel. Het heette 'Roeping tot verantwoordelijkheid' en was geschreven door Jaap van Praag. In dit artikel riep hij op tot bezinning over de enorme technische mogelijkheden waarover de mens beschikt. Hij vreesde chaos. De Tweede Wereldoorlog was nog maar net ten einde en nog geen maand voor de publikatie waren twee atoombommen op Hiroshima en Nagasaki gegooid. Jaap van Praag meende dat de mens zich in de richting van steeds grotere vrijheid ontwikkelde en wilde waarschuwen voor de catastrofes die daaruit zouden kunnen voortkomen. Waarom wendde hij zich niet tot het groepje industriëlen dat macht heeft over de vernietigingskracht in de wereld? Waarom koos hij de lezers van Vrij Nederland uit? Vooral omdat het Jaap van Praag ging om het individuele verantwoordelijkheidsbesef dat de mens tot richtsnoer moet dienen bij zijn beslissingen. Wanneer dat eenmaal algemeen gebruik zou worden, hoopte hij dat door mensen veroorzaakte rampen zouden kunnen worden voorkomen.

Met dit besef van verantwoordelijkheid bedoelde hij het op eigen kracht, maar met behulp van buiten de mens staande normen, vormgeven aan het leven. Later noemde hij dit uitgangspunt: zelfontplooiing in menselijke verbondenheid, daarmee egoïsme en onmenselijkheid uitsluitend. Want het was hem te doen om die menselijke waardigheid.

MORALISME

Dat besef van menselijke waardigheid is een oud gegeven dat thuis hoort binnen het jo-

op gereageerd en in de Eerste Kamer rezen er vragen over. De ondertekenaars schrokken zo van deze reactie dat ze hals over de kop hun handtekeningen terugtrokken. De idealist Jaap van Praag meende dat niet de omstandigheden, maar de gezindheid van mensen bepalend moest zijn voor hun doen en laten. Een moralistisch uitgangspunt.

PACIFISME

De gedachte dat de gezindheid bepalend moest zijn, trad enige jaren later opnieuw bij Jaap van Praag op de voorgrond, toen hij met enkele geestverwanten een strategie ontwikkelde tegen het militarisme. De naderende Tweede Wereldoorlog speelde hierbij een rol, maar ook dat de grootste Nederlandse arbeiderspartij, de SDAP, zich in 1937 neerlegde bij de noodzaak van nationale defensie. Omdat oorlog en militaire defensie volgens hem de menselijke waardigheid in gevaar brachten, zocht Jaap van Praag een manier van verdedigen waarin deze waardigheid beter tot haar recht zou kunnen komen.

Die vond hij in de strategie van pacifistische volksverdediging. Daarin wordt een heel scala van alternatieven tegenover de oorlog gesteld: boycot, non-coöperatie, illegale vormen van samenwerking, stakingen en propaganda. Voor een belangrijk deel waren deze alternatieven afkomstig van Bart de Ligt. Die zette zich aan het begin van de jaren '30 geheel in voor wat hij 'geweldloze weerbaarheid' noemde.

Dat Jaap van Praag heilig geloofde in de uitvoerbaarheid van zijn strategie, blijkt uit een artikel dat hij samen met zijn vriend Jan Brandt Corstius schreef. 'Talloos zijn de manieren om ons tot de binnentrekkende proletariërs te wenden, om een beroep te doen op hun solidariteit en anti-kapitalisme' meenden ze. Zijn beroep op menselijke waardigheid was gebaseerd op een geloof in het goede in de mens.

Ten aanzien van het nationaal-socialisme viel op dat terrein niets te verwachten. De nieuwe strategie werd dan ook bepaald niet met gejuich onthaald. De parlementair leider van de SDAP, J.W. Albarda, ging bijvoorbeeld uit van de harde praktijk. Hij trok de effectiviteit van de pacifistische volksverdediging in twijfel en meende dat het fascisme door deze strategie in de kaart zou worden gespeeld. In een reactie in Het Volk verweet hij de voorstanders ervan niet met beide voeten op de grond te staan: 'weet ge nog van Hansje-kijk-in-de-lucht? Hij liep in de gracht die vlak voor hem was. Hij had 'm niet gezien. Zoals vele kinderverhaaltjes is ook dit leerzaam voor volwassenen!'

TEGEN FASCISME

Het was nu juist dit meedrijven met de omstandigheden dat Jaap van Praag fel bestreed. Door dit standpunt werd volgens hem de wapenindustrie gesteund. En het zou kunnen leiden tot koloniale oorlogen om nieuwe afzetgebieden. Aan het einde van zijn weerwoord was Van Praag dan ook

erantwoordelijkheid

dendom. Jaap van Praag stamde uit een joods milieu. Weliswaar hadden zijn ouders het joodse geloof losgelaten, maar daarmee was een 35 eeuwen oud geloof met een buitensporig aantal regels niet verlaten. Moralisme was een brave man als Jaap van Praag dan ook niet vreemd. Die braafheid en dat moralisme zijn bij Jaap van Praag onverbreekelijk verbonden.

In 1934 komen we dit moralisme al tegen. Een kleine studenten-organisatie, de Studenten Vredes Actie, riep in dat jaar op tot een principiële beslissing over de vraag of de wetenschap dienstbaar mag worden gemaakt aan de vernietiging. Een jaar eerder was in Duitsland het nationaal-socialisme aan de macht gekomen en de dreiging van een naderende oorlog werd steeds meer voelbaar. De wetenschap werd ingeschakeld ten behoeve van de nadere oorlog. Een groepje studenten, waaronder Jaap van Praag, stelden een zogenaamd Intellectuelen Manifest op. In dit Manifest werden studenten en professoren opgeroepen hun intellect niet voor de vernietiging beschikbaar te stellen. Maar in de politiek werd er afkeurend

voor zijn doen ongemeen fel: 'Tot slot een geschiedenis, de geschiedenis van Jantje-dicht-bij-de-grond. Hij keek altijd heel goed waar hij zijn voeten neerzette. Zozeer was hij daarin verdiept, dat hij met volle kracht zijn hoofd te pletter liep tegen een muur, de muur van het imperialistische militarisme.' Later werd Jaap van Praag milder in zijn oordeel. Over het dilemma tussen fascisme en ontwapening, dat voorstanders van pacifistische volksverdediging parten speelde, zei hij: 'We zijn wel tegen bewapening, maar we zijn ook tegen Hitler. De mensen zouden als het ware een geweldloze weerbaarheid tegenover het nationaal-socialisme moeten kunnen ontwikkelen. Maar daartoe ontbrak de innerlijke overtuiging.'

Die geweldloze weerbaarheid tegen het nationaal-socialisme bestond echter wel degelijk, zij het in een verheven en ideële zin. Dat was het humanisme. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog drong onder linkse intellectuelen het besef door dat zij door het fascisme als vijanden zouden worden beschouwd. Ze bestudeerden het humanisme, waarvoor in die jaren grote belangstelling bestond. In de ogen van deze linkse intellectuelen vormde het socialisme namelijk nauwelijks een tegenwicht tegen het oprukkende gevaar. Juist in die tijd schreef Jaap van Praag zijn eerste studie over het humanisme. Hij wilde dat het humanisme het socialisme zou bezielen. En ook in zijn eerste grote studie over het humanisme met de titel 'Humanisme, een Renaissance?' pleit hij voor een opvoeding van de buitenkerkelijke massa om zo de gevaren van het fascisme voorgoed buiten te sluiten.

Zijn humanisme dat zo nadrukkelijk een beroep deed op het verantwoordelijkheidsbesef van buitenkerkelijken, moest bij het godsdienstige kamp - eveneens beducht voor een oplevend fascisme - op den duur wel in goede aarde vallen. Daardoor vervulde de nadruk op dit verantwoordelijkheidsbesef een dubbele functie. Het droeg bij tot de acceptatie van het humanisme als volwaardige levensbeschouwing, én het vormde een onlosmakelijk onderdeel van het moderne humanisme. Dat was bedoeld als steun in de rug voor de op zichzelf teruggevoerde buitenkerkelijke. Hoewel er aanwijzingen bestaan dat het Verbond zijn werkzaamheden aanvankelijk wilde beperken tot het bezinnende werk, kreeg het uiteindelijk toch een praktische taak. De aanleiding was de mate waarin niet-gelovige dat mensen in extreme situaties vooral op zichzelf waren aangewezen. Zo had Jaap van Praag zich kort na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog verbaasd over de volkomen radeloosheid waarin hij een vakbondsman had gezien. Met het wegvallen van de vakbondsorganisatie waaraan deze z'n beste krachten had gewijd, was de man volslagen van slag. Voor zulke mensen moest het moderne humanisme uitkomst bieden.

Het ging hem vooral om de menselijke waardigheid

In zo'n extreme situatie verkeerde ook de buitenkerkelijke Klaas Stempels die in de oorlog ter dood werd veroordeeld. Hij liet in uiterste wanhoop een dominee komen toen hij geestelijke steun nodig had, zoals hij in zijn afscheidsbrief liet weten. 'Dat is een tekort' meende zijn buurman, Jan Brandt Corstius. En ook Jaap van Praag werd door deze gebeurtenis meer dan ooit doordrongen van de noodzaak van geestelijke verzorging. Terwille van buitenkerkelijken in extreme situaties werd dan ook, enige jaren na de oprichting van het Verbond, begonnen met het opzetten van deze geestelijke verzorging.

Dat dat lukte, was op zichzelf al een grote prestatie. Uiteraard was dit niet alleen het werk van Jaap van Praag, maar ook van z'n naaste medewerkers als Daan d'Angremont en Harrie Lips. En niet te vergeten van honderden vrijwilligers in het hele land. Door hun inspanningen brachten ze de humanistische geestelijke verzorging tot stand als een concrete vorm van medemenselijkheid en als een manier om de mens in extreme situaties de mogelijkheid te bieden zijn menselijke waardigheid te behouden. Hoe opmerkelijk dat was, wordt duidelijk als men zich realiseert dat er in het buitenland zoiets nog steeds nauwelijks bestaat. Het humanisme van Jaap van Praag kon dus door zijn aard

De voor-oorlogse ondernemingen van Jaap van Praag mogen dan zijn gestrand op de onwil van de buitenwacht, maar na de oorlog had hij wel degelijk enig succes. Niet alleen slaagde hij er in een levensbeschouwelijk centrum voor buitenkerkelijken tot stand te brengen, maar hij bereikte door zijn nadruk op persoonlijke verantwoording ook dat de humanistische levensovertuiging als een algemeen aanvaarde tegenhanger van de godsdienstige werd geaccepteerd. Hij wist tevens het humanisme tot een concrete richtlijn voor het dagelijks bestaan te maken en de humanistische geestelijke verzorging tot een alledaagse praktijk voor de buitenkerkelijke mens.

Als hij van beroep humanist was geweest, zou zijn staat van dienst respect inboezemen. Hij was echter ook echtgenoot en vader van vier kinderen, en van beroep achtereenvolgens leraar Nederlands en conrector aan het Dordts Lyceum en gedeputeerde in de Staten van Zuid-Holland. Wat hij bereikte, is niet alleen het gevolg van zijn nadruk op persoonlijke verantwoordelijkheid. Kwam het misschien ook door romantische zelfoverschatting? Want Jaap van Praag was een gedreven idealist en een stijve doorzetter. Achter zijn kalme uitstraling schuilde een rusteloos mens die leed onder de wereld

Jaap van Praag was een gedreven idealist en een stijve doorzetter

redelijk snel wortel schieten in een door confessionelen geregeerd land.

Maar ook ten aanzien van de inhoud van de geestelijke verzorging heeft Jaap van Praag een voortrekkersrol gespeeld. Op dit volkomen nieuwe terrein werden humanisten nu niet bepaald enthousiast ontvangen. Zo was de stemming in de D.U.W.-kampen (een soort na-oorlogse voortzetting van projecten voor werkverschaffing van de Rijksdienst Uitvoering Werken) aanvankelijk negatief. Op de komst van de eerste bezoldigde humanistische geestelijk werker, Kees Schonk, in zo'n kamp in de kop van Overijssel was de reactie: 'als je g.v.d. niet kunt zorgen dat wij hier uit dit kamp komen hebben wij niks aan je'. Bij een tweede bezoek was de stemming echter omgeslagen en was het: 'meneer ik wil graag eens met u praten'. Het verschil tussen beide reacties werd bepaald door de inhoud van de geestelijke verzorging, die eindelijk eens iets anders inhield dan zijliefswinnen. Want daar moest Jaap van Praag helemaal niets van hebben.

en de tijd waarin hij leefde. Zijn medemenselijkheid was even oprecht als zijn gevoel voor rechtvaardigheid. Deze combinatie van eigenschappen maakte hem tot een bijzondere man, die we dankbaar moeten zijn dat hij zich niet tot industriële machthebbers wendde, maar tot buitenkerkelijken.

Sjoerd Wieling

De schrijver van dit artikel, historicus Sjoerd Wieling, werkt onder begeleiding van prof. Rob Tielman aan een biografie van Jaap van Praag. Om dit werk te volbrengen, is financiële steun nodig. U kunt een gift overmaken op giro 582293 van de stichting Socrates te Utrecht onder vermelding van 'biografie Jaap van Praag'.

Oost-Europa maakt openingen naar humanisme

'Humanisme is een ongodsdienstige, ethische en democratische levensvisie, die uitgaat van het recht en de verantwoordelijkheid van ieder mens om vorm en inhoud te geven aan het eigen leven. Humanisme verwerpt bovennatuurlijke visies op de zichtbare werkelijkheid.'

Zo luidt de korte omschrijving van wat internationaal onder humanisme mag worden verstaan, vastgesteld tijdens een driedaagse bijeenkomst van het bestuur van de IHEU (International Humanistic and Ethical Union) die in juli in Praag werd gehouden. Vele humanistische organisaties in de wereld zijn aangesloten bij de IHEU waaronder het HV. Het was niet de enige omschrijving van het humanisme die ter tafel lag. Jan Glastra van Loon had voor een alternatief gezorgd. Zijn tekst werd vanuit filosofisch standpunt interessant bevonden, maar minder geschikt als korte verklaring voor praktisch gebruik. Een belangrijk bijkomend argument was dat behoefte bestaat aan een omschrijving die ruimte biedt voor verschillende interpretaties van het begrip humanisme maar daar ook duidelijk grenzen aan verbindt. Of deze poging is geslaagd, moet de tijd leren. Op

elke volgende vergadering van de IHEU kan er opnieuw over worden gepraat. Zoals in 1992 in Amsterdam.

Op IHEU-bijeenkomsten kan veel worden besproken, maar weinig bepaald. Er is veel overleg en uitwisseling van ideeën en informatie. Hoe belangrijk dat kan zijn, bleek uit de introductie van een aantal nieuwe IHEU-leden, vooral uit Oost-Europa. Hongaren, Polen, Slowaken en Oost Duitsers presenteren zich in Praag en gaven enig inzicht in de situatie van het humanisme in hun deel van de wereld. Die is moeilijk, maar biedt ook kansen. Zo is alles wat ongelovig is, jarenlang vereenzelvigd met het anti-klerikale marxisme.

Tegen die achtergrond is het van belang dat de nieuwe omschrijving van het humanisme niet alleen het woord democratisch gebruikt, maar daarbij ook de nadruk legt op de eigen verantwoordelijkheid van ieder mens. Anders dus dan zowel het marxistisch als het kerkelijk denken. En terwijl het marxisme volop op de terugtocht is, neemt de invloed van de kerken toe. Soms blijkt de veldtocht van de Paus daarbij averechts te

werken. Diens felle pleidooien tegen voorbehoedsmiddelen en abortus worden hem in landen als Polen en Hongarije niet in dank afgenomen. De meer liberale standpunten van de humanisten staan daar lijnrecht tegenover en vinden dan ook duidelijk weerklank.

Europa 92 wierp ook in Praag schaduwen vooruit. Zo zal er een heuse Europese Humanistische Federatie (EHF) worden opgericht, met alle Westeuropese IHEU-leden als deelnemers. Het doel is deels ideëel, deels pragmatisch. De EHF zal de Europese Humanisten officieel vertegenwoordigen bij de Europese instellingen en wint daarmee aan invloed. Daarnaast kunnen via de EHF subsidies worden verkregen, vergelijkbaar met subsidies aan kerkelijke organisaties. Het secretariaat komt in België, de Nederlandse inbreng zal moeten komen van het Humanistisch Verbond, van Humanitas, de Universiteit voor Humanistiek, HIVOS en HOM.

Erik Stibbe

Brieven zijn welkom.
Houdt u het wel kort. De
redactie behoudt zich
het recht voor om
brieven in te korten of
niet te plaatsen.

Vlag en vaderland

Mijn complimenten voor de publikatie van het interview van Guikje Roethof met Otto von der Gablentz. Veel herken ik in deze man van wat hij zegt over hoe een wereld eruit kan zien, en de typische Hollandse uitspraken/gedragingen waar ik en velen met mij zich aan 'bezondigen'. Terecht dat hem de dr. J.P. van Praagprijs is toegewezen. Hoewel er natuurlijk nog vele honderden mensen hiervoor in aanmerking komen.

Toch wat kritiek op de woorden van Piet Thoenes, voorzitter van de jury van de dr. J.P. van Praagprijs, die zei bij de uitreiking van de prijs: 'moeten we ons gaan schamen voor vlag en volkslied?'

Schamen lijkt mij inderdaad niet, deze zijn gecreëerd voor onze tijd, maar trots lijkt mij ook zeker niet. De ellende die de trots op vlag (god) en volkslied in diverse landen heeft, en nog, bezorgd, zou je je meest schamen.

Ten tweede is mijn Duits niet zo best, dus zou ik graag willen weten wat Walther Rathenau in 1918 heeft gezegd.

Ten derde is mijn Engels nog in de beginfase, zodat ik ook graag wil weten wat Otto von der Gablentz citeerde uit The Economist van twee jaar geleden.

En ten vierde zou u in het vervolg de vertaling er meteen bij willen plaatsen, want er zijn meer mensen die niet alle talen van deze wereld beheersen.

Bert Lont (Winkel)

Trudy van Asperen

Bij het lezen van het interview met Trudy van Asperen in de Humanist van mei/juni stuitte ik op een volkomen onjuiste bewering. Mevrouw Van Asperen zegt namelijk op een gegeven moment: 'Je ziet het aan de begroting van de gezondheidszorg. Verreweg het grootste deel daarvan gaat naar de psychiatrie. Dat is toch ongelofelijk.'

Het is inderdaad ongelofelijk, want het is niet waar. Ik heb er dan ook behoefte aan dit recht te zetten.

De prijs per bed of verpleegdag in een B-ziekenhuis bedraagt f 200, = à f 250, =, terwijl die in een A-ziekenhuis drie tot vier keer zo hoog is. Bovendien zijn er drie tot vier keer zoveel A-ziekenhuizen dan B-ziekenhuizen.

A. Koster (Castricum)

Niet alleen op 4 mei stilstaan

In het mei/juni nummer was een dodenherdenkingsrede afgedrukt, uitgesproken door Heleen Viehoff op 4 mei 1989. Bijzonder treffend was hierin de volgende passage: 'Zes en veertig jaar vragen we ons in verbijstering en radeloosheid af hoe dit alles heeft kunnen gebeuren. De schokkende uitspraak: wir haben es nicht gewüsst, door de jaren heen in alle toonaarden herhaald, is voor ons onaanvaardbaar.' En hierop volgt dan de meest dringende vraag: 'Maar hoeveel hebben we zelf willen weten?' Na ruim 30 jaar propaganda voeren voor het wereldfederalisme en de Verenigde Naties is mijn conclusie: bitter weinig wilde men ervan weten. En door de jaren heen klonk in alle toonaarden de verzuchting: 'wat kan je er nou aan doen?' met een ondertoon van, gelukkig niks, want dan zijn wij er vanaf. Het meest machteloze gevoel gaven de bezoekers aan de informatie-stand die beweerden dat er alléén maar een vreedzame wereld bereikbaar was door ervoor te bidden. Wanneer je er dan op wees dat hiermee hun opperwezen in de beklagdenbank werd gezet, kreeg je een godsdienstles waar geen touw aan vast te knopen was. God was een god van liefde. Aan ons zou geen haar worden gekrenkt zonder dat hij het wil. Maar je kreeg natuurlijk ook bezoekers die

niet in een god geloofden, er althans niet zo'n blind vertrouwen in hadden. Daar had je weer heel andere gesprekken mee. Maar ook daar bleek dat je mensen niet tegen hun zin ergens van kan overtuigen. Hebben ze wél zin dan kun je ze van alles wijsmaken, maar zo niet, pak dan maar in al heb je nog zulke ijzersterke argumenten. Al die 46 jaar verbijstering en radeloosheid ten spijt. Stilstaan, niet alleen op 4 mei, doen de wereldfederalisten al sinds 1948, bij de even misdadige als onverantwoordelijke berusting in de schending van het Handvest van de Rechten van de Mens. Staten die federaal worden bestuurd, zijn afgestapt van het middeleeuwse systeem van geschillen behandeling. De staten van Noord-Amerika of de staten van de BRD hebben geen departementen van defensie meer. Hun onderlinge geschillen worden door de federale regering in Washington en Bonn geregeld. In de Verenigde Naties is alles aanwezig voor een federaal bestuur over de 149 lidstaten, alleen het moet door de volken worden geëist en door de regeringen aanvaard. Maar het is met de dag duidelijker dat dit het enige alternatief is voor toestanden waar we 46 jaar met verbijstering en radeloosheid op terug zien.

Wim Dirkson

Humanistische opvoeders gezocht voor onderzoek

Wat dragen humanisten eigenlijk over aan waarden en normen? Wat bieden zij hun kinderen aan als houvast? Is het wel verantwoord om een kind met zoveel twijfel te laten opgroeien?

Zulke vragen kwamen regelmatig aan de orde tijdens mijn docentschap aan het Humanistisch Opleidingsinstituut (HOI). Uitermate belangwekkende vragen die echter nog indringender zijn geworden nu ik zelf moeder ben. Want: wat doe ik eigenlijk als het gaat om levensbeschouwelijke kwesties als (kerst)feest, 5 mei, sint en hoe ga ik om met de vragen van mijn kinderen naar leven en dood?

Eén ding staat vast: het humanisme zelf biedt weinig concrete handreikingen. Toch handelt elke opvoeder en reikt een kind daarmee iets aan wat van grote betekenis kan zijn voor zijn/haar leven. In veel situaties zijn de meeste opvoeders zich daar niet zo van bewust.

In het kader van mijn promotieonderzoek aan de Universiteit voor Humanistiek ben ik bezig met de vraag: Hoe ervaren humanistische opvoeders de levensbeschouwelijke opvoeding van hun kinderen? Omdat (levensbeschouwelijke) opvoeding zich niet makkelijk laat traceren in het leven

van alledag maak ik gebruik van een speciale werkwijze: de zelfconfrontatiemethode. Deze methode bestaat uit een aantal open vragen, die met elkaar een beeld opleveren van wat een persoon belangrijk vindt op het gebied van (levensbeschouwelijke) opvoeding.

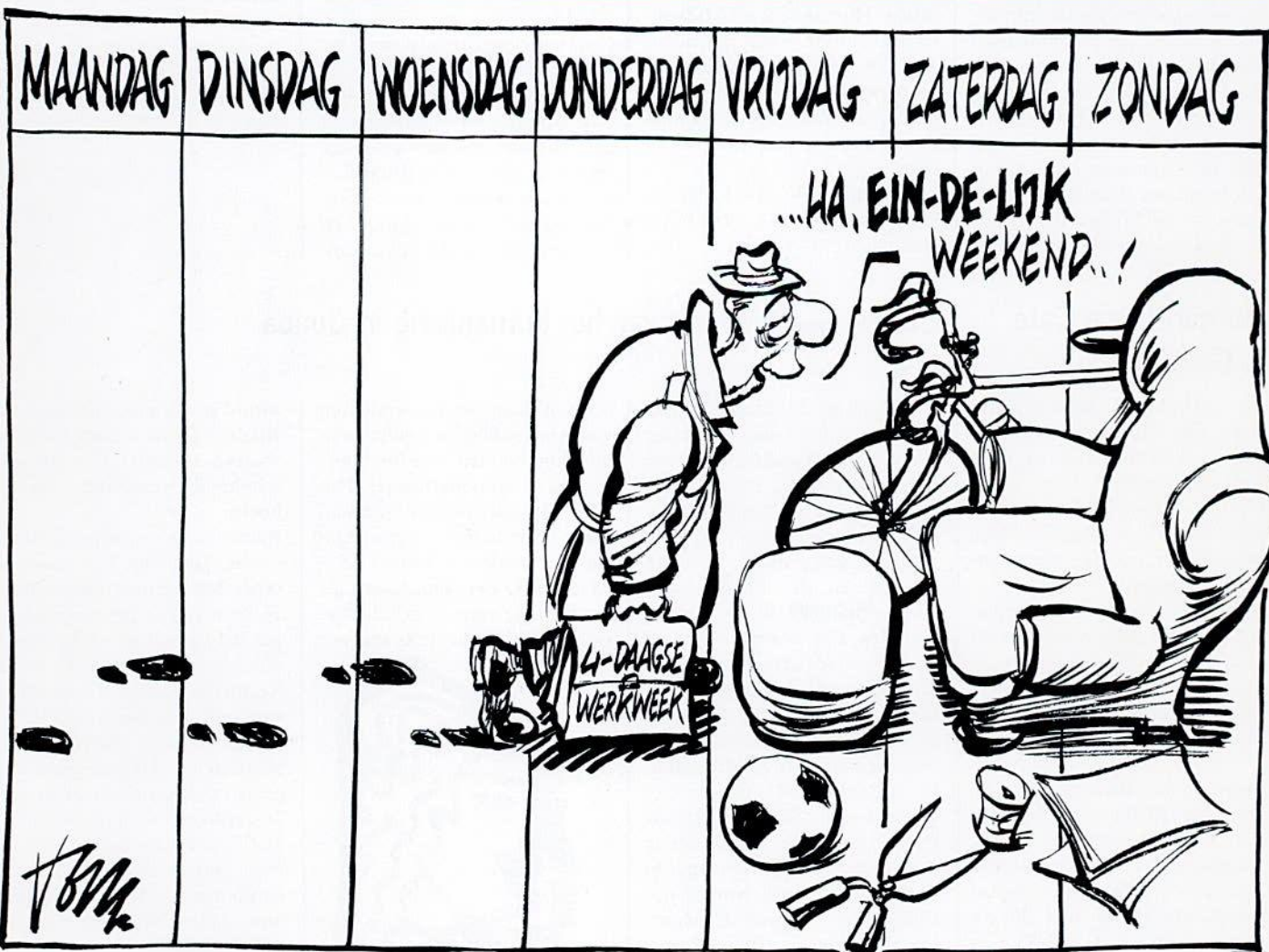
Bij de zelfconfrontatiemethode wordt de betrokken opvoeder gezien als medeonderzoeker, die net als de onderzoeker geïnteresseerd is in de onderzoeksvraag. Dit houdt in dat er vrij veel tijd en inzet van hem/haar wordt gevraagd.

De zelfconfrontatiemethode wordt tweemaal afgenomen: in het najaar 1991 en in het voorjaar 1992. Tussentijds wordt er een logboekje bijgehouden. Onderzoek m.b.v. de zelfconfrontatiemethode levert de opvoeder inzicht op in het eigen waardepatroon en de gevoelens m.b.t. (levensbeschouwelijke) opvoeding.

Graag wil ik in contact komen met: Opvoeders die mee willen helpen bij het onderzoek naar levensbeschouwelijke opvoeding. Het gaat hierbij om personen die op dit moment actief zijn in de opvoeding in een thuissituatie en die zich verwant voelen met het humanisme.

Wie belangstelling heeft om mee te werken en/of nadere informatie wil, kan schrijven of bellen naar: Universiteit voor Humanistiek, t.a.v. Dieuwertje Bakker, Postbus 797, 3500 AT Utrecht, 030-312674/367437; of thuis: 030-521090.

Homo-lesbisch weekend in oktober

'De Homo-Lesbische Werkgroep van het Humanistisch Verbond zal op 11 t/m 13 oktober een ontmoetingsweekend houden in het Vormingscentrum 'De Kapellerput' in Heeze (Noord-Brabant). Diverse

workshops en activiteiten. Informatie en opgave: Homo-Lesbische Werkgroep, t.a.v. Ariane de Brauw telefoon: (030) 318145 Postbus 114 3500 AC Utrecht

Zaken van de dag in Assen

Op woensdag 18 september zal een discussie worden gehouden over leed en rampen in de wereld en wat daar aan is te doen. Aanvang 20.00 uur in de Stads-herberg, Oude Molenstraat 79 in Assen. Om half acht is er al koffie en thee.

Jan Glastra van Loon in Amsterdam

'Zorgers, doeners en macht', dat is de titel van de inleiding die de HV-voorzitter op woensdag 25 september zal houden op de Reynier Vinkeleskade 64 in Amsterdam. Om half acht is er al koffie, om 20.00 uur precies begint de lezing.

Hoe viere humanisten kerstfeest

In het voorjaar was er een themadag over 'Humanisme en vieringen'. Een aantal enthousiaste deelnemers wil graag verder denken over de vraag hoe je als humanist, als plaatselijke afdeling of in een humanistisch huis op een zinvolle en creatieve manier het Midwinterfeest, of zoals de Belgische Humanisten zeggen, het Lichtfeest, kunt vieren. We streven er naar om in een brochure allerlei tips te geven voor een Midwinterviering. Heeft u belangstelling om mee

te doen met deze 'Humanisme en Midwinter-groep'? Heeft u aardige ideeën of ervaringen met het Midwinterfeest? Laat het ons weten en doe mee. De groep 'Humanisme en Midwinterfeest' komt bijeen op maandag 30 september. Landelijk Humanistisch Centrum. 19.00 uur. Graag van tevoren aanmelden in verband met broodjes en soep.

Informatie: HV, (Dick Metseelaar), Postbus 114, 3500 AC Utrecht. (030)-318145.

Training Werken met groepen

Iedereen die bezig wil zijn met vormingswerk in de afdelingen van het HV kan deelnemen aan de training "werken met groepen" die dit najaar plaats vindt in Utrecht (Landelijk Humanistisch Centrum). Onder leiding van een ervaren docent zal in 8 bijeenkomsten de nodige theorie worden overgedragen en zal veel ruimte worden gegeven aan het opdoen van praktische vaardigheden. Aan de orde komen o.m.: gesprekstechnieken, leiderschapstijlen, groepsdynamica, omgaan met conflicten, rollen van deelnemers enz.

Aanvang van training: woensdag 25 september

Tijdstip: 19.30 - 22.00 uur steeds op woensdag (in overleg evt. andere avond mogelijk)

Kosten: f 75,- statiegeldregeling (incl. documentatie)

Aanmelding en informatie: HV-Vormingswerk (Dick Metseelaar)

Postbus 114, 3500 AC Utrecht. (030) 318145.

Informatiemarkt in Groningen

Op zaterdag 7 september van 14.00 tot 16.30 uur wordt in het Humanistisch Centrum, W. A. Scholtenstraat 2 in Groningen een informatiemarkt gehouden. Men kan zich in een gezellige, ontspannen sfeer op de hoogte stellen van allerlei activiteiten die door het Gewest Groningen georganiseerd worden.

Cursus Macht en Bestuur

In de door mannen en vrouwen samengestelde besturen kan de stijl van werken nogal verschillen.

Doel van deze cursus is om zicht te krijgen op eigen houding en gedrag. Aan de hand van praktische situaties en oefeningen zal gewerkt worden aan het meer 'mchtig' zijn van de situatie.

De cursus wordt gehouden op twee zaterdagen 26 oktober en 16 november, te Utrecht, Lan-

delijk Centrum. Na opgave wordt een programma aan u opgestuurd. U kunt zich telefonisch opgeven bij Ariane de Brauw, voor verdere info kunt u contact opnemen met Joost van Alkemade of Margreet de Leeuw (030-318145).

Humanistisch Café in Gouda

Op maandag 7 oktober is er weer een Humanistisch Café van de afdeling Midden Holland van het HV.

Het Café is een plek waar humanistisch gezinde mensen elkaar in een open, prettige sfeer kunnen ontmoeten.

Midden Holland-voorzitter André de Bruin zal aan deze avond in een bijzondere rol medewerking verlenen: Als accordeonist verzorgt hij de 'Muziek van de Maand'.

Leden en niet-leden van het HV zijn vanaf 21.00 uur welkom in het COC-trefcentrum, Spieringstraat 113A te Gouda. Wie meer informatie vooraf wenst kan bellen met Marry Menschaart, tel. 01820-23778.

Cursus Geschiedenis van het humanisme in Gouda

De afdeling Midden Holland organiseert het komende najaar een cursus 'Geschiedenis van het humanisme'. Deze cursus zal zijn gebaseerd op het recentelijk onder deze titel verschenen boek van prof. dr. Wim van Dooren en dr. Paul Cliteur (ISBN 906009938). De cursusavonden zijn geprogrammeerd op de donderdagavonden 26 september, 3 en 4 oktober alsmede 7 november, aanvang 20.00 uur, in het humanistisch wooncentrum De Zuidrandflat. De la Reylaan 101, Gouda.

Cursusleider is drs. J. R. Hoogervorst, die ook de eerste drie avonden zal verzorgen. Op de vierde en laatste avond 7 november dus, zal prof. dr. Maarten van Nierop (filosoof ver-

bonden aan de universiteiten van Amsterdam en Leiden) een inleiding houden over humanisme en postmodernisme. Het door de cursusleider speciaal voor deze activiteit samengestelde cursusboek kost f 25,- en geldt, na betaling, tevens als inschrijving voor de gehele cursus. Afzonderlijke deelname per

avond is niet mogelijk, met uitzondering van de laatste avond, waarvoor dan f 10,- is verschuldigd (exclusief cursusboek).

Aanmelding/inschrijving door overmaking van het verschuldigde bedrag naar postbanknr. 265966 van de penningmeester van het Humanistisch Verbond, afdeling Midden Holland Reeuwijk, onder vermelding van 'cursus humanisme'. Verlate inschrijving is, voorzover nog plaatsen beschikbaar zijn, mogelijk op de eerste cursusavond, 26 september, van 19.30 - 20.00 uur aan de zaal. Voor meer informatie kan buitenkantooruren worden gebeld met Jaap Hoogervorst, tel. 01829-2730.

Vanuit het hoofdbestuur

Al heeft het hoofdbestuur in de afgelopen twee zomermaanden niet vergaderd, er valt in deze rubriek toch wel een en ander te berichten. Eind juni ontving het HV een brief van het Ministerie van WVC waarin werd aangekondigd dat voor 1992 de subsidie fors wordt verminderd (25%) en dat voor de betreffende organisaties op het terrein van vrijwilligerswerk en kadervorming vrijwilligers in 1993 een ingrijpend herstructureringsvoorstel gerealiseerd dient te worden. Overleg is onmiddellijk gestart.

Deze zomer heeft de jaarlijkse vergadering van het IHEU-bestuur in Praag plaatsgevonden. Het HV probeert o.a. via deze internationale organisatie van humanisten bij te dragen in het stimuleren van vrijwilligers-organisaties op humanistische grondslag in Oost-Europa. Het hoofdbestuurslid dr. H.G. de Gier heeft het HV in Praag vertegenwoordigd. In 1992 wordt het tweejaarlijks congres van de IHEU - dan veertig jaar! - in Amsterdam gehouden. Hiervoor zijn de voorbereidingen in volle gang.

Zo moeder, zo dochter in Zutphen

Bep, Gerda en Petra die onderling zo'n twintig jaar in leeftijd schelen, zullen een gesprek hebben over de verschillen en de overeenkomsten met het leven van hun moeders. Over eigenschappen en kansen. Over taken en keuzes. Over geld en carrière. Plaats: 't Praethuis in de Polbeek aan de Van Doorenborchstraat 1 te Zutphen. Tijd: zondag 15 september om 10.30 uur. De zaal is open vanaf 10.00 uur. De toegang is gratis. Nader informatie is verkrijgbaar op tel. nr. 05750-24503.

Dichter Ed Leeflang in Amstelveen

Op de laatste woensdagavond in september (de 25ste) heeft de Afdeling Amstelland en Buitenveldert weer een bijeenkomst, deze keer met als titel 'literatuur en levensopvatting'. Ed Leeflang (1929) zal enige van zijn gedichten voorlezen en ingaan op vragen en opmerkingen. Plaats: 'De Bolder', Groenhof 140, bij het winkelcentrum van die naam, Amstelveen. Aanvang: zaal open om 19.00 uur.

Ideaal en werkelijkheid in Groningen

Passen idealen in het moderne even van de jaren '90? Hoe gaan veertigers om met de botsing tussen de idealen waarmee zij zijn opgegroeid en de werkelijkheid van nu? Dit is het onderwerp van een themagroep voor mannen en vrouwen-veertigers, waarin deelthema's afwisselend belicht worden in gespreks- en spelvormen. Pratend vanuit ons dagelijks bestaan anno '91 verdiepen we ons tijdens de bijeenkomsten in de verzorgingsstaat, wonen en vriendschapsbanden. Leidraad is de vraag of begrippen als solidariteit en ideologie nog wel in deze tijd passen.

Acht zaterdagochtendbijeenkomsten in het Humanistisch Centrum (W. A. Scholtenstr. 2

in Groningen) van half 11 tot half 1 (er is koffie vanaf 10 uur). Wekelijks in de maanden oktober (m.u.v. de 19e) en november. Op 30 november sluiten we af met een hele dag (incl. feestelijke lunch). Prijs f 75,-, voor HV-leden f 50,- (excl. koffie, thee, incl. materiaal). Aanmelding en inlichtingen (graag na zessen bellen).

Anneke van de Graaf: 05900-12093

Susan Tapper: 050-126823

Spoedige aanmelding wenselijk i.v.m. groepsgrootte, uiterste datum van aanmelding 16 september.

Humanisme en Humanistisch Verbond

Vroeg of laat vragen de meeste mensen zich af wat ze eigenlijk hier op deze wereld doen. Lange tijd was voor bijna iedereen die vraag een weet. Het antwoord heette eenvoudig God. Tegenwoordig is dat voor veel mensen wel anders. Zij nemen geen genoegen met een antwoord waarin wordt verwezen naar een macht boven hen en een doel na dit leven. Zij zien de mens als uitgangspunt en voelen zich daarom humanist.

Het humanisme gaat er vanuit dat de mens niet alle weet van het leven en de wereld kan hebben. Daarom moeten we ook niet zoeken naar onvindbare antwoorden. Het is aan de mens zelf om te bepalen hoe in het leven te staan. Het leven wordt door humanisten dan ook niet bij voorbaat zinvol of zinloos geacht. Door ons doen of laten, door de keuzes die we maken, geeft de mens er zelf betekenis aan. Zo'n twee miljoen volwassen Nederlanders herkennen in het humanisme hun eigen ideeën. De meeste mensen staan er echter niet zo bij stil. Zij vinden hun kijk op het leven min of meer vanzelfsprekend. Maar vaak - nogal eens als zij worden geconfronteerd met de vraag naar de zin van alles - is er iets van herkenning en gaan ze zich ook humanistisch voelen.

Zo spontaan als dat soms klikt, zo groot is vaak de aarzeling om dan ook lid te worden van het Humanistisch Verbond. Aan één kant is dat wel verklaarbaar. Eeuwenlang werd ieders overtuiging ingelijfd bij instituten. Maar er is ook een andere kant die de aarzeling zou moeten wegnemen. Want een organisatie als het HV helpt mee richting te geven aan een samenleving die in beweging is. En samen kun je nou eenmaal meer ten goede veranderen dan in je eentje.

Lid worden van het Humanistisch Verbond is eenvoudig

Lid worden van het HV is eenvoudig. Stuur een kaartje met uw naam en adres naar: Postbus 114, 3500 AC Utrecht. U kunt ook bellen: 030-318145.

Als richtlijn voor de hoogte van de contributie wordt een half procent van uw bruto-inkomen aangehouden. Als minimum-contributie geldt een bedrag van f 75,- als u een bruto-jaarinkomen heeft van f 18.000,- of hoger. Is dat bruto-inkomen lager dan f 18.000,- dan betaalt u f 45,-. Jongeren onder de 27 jaar betalen een minimum van f 35,-. U kunt de contributie desgewenst in termijnen betalen: per kwartaal of per halfjaar.

Uitgangspunt is het individueel lidmaatschap. Per lid kan een persoon, wonend op hetzelfde adres, zonder enige verdere kosten medelid worden. Deze ontvangt dan geen Humanist.

Bij aanmelding ontvangt u van ons een acceptgirokaart om te betalen.

U kunt ook eerst een gratis informatiepakket aanvragen

Stuur dan een kaartje naar: Humanistisch Verbond, Postbus 114, 3500 AC Utrecht. Of nog makkelijker: bel 030-318145.

Een abonnement op de Humanist

Voor slechts drie tientjes krijgt u een jaar lang de Humanist in de bus. Eén telefoontje naar het Humanistisch Verbond is voldoende: 030-318145 (toestel 28). En als u lid wordt van het HV, krijgt u het blad gratis.

Het Steunfonds zorgt dat denken leidt tot doen

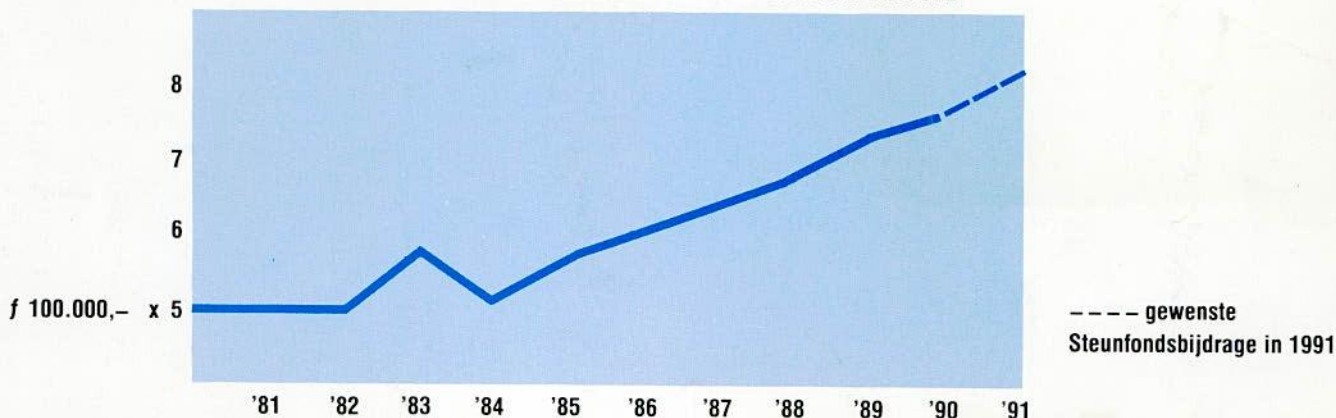
U denkt humanistisch. En u bent lang niet de enige. Meer dan de helft van de Nederlanders is buitenkerkelijk. Eén op de vier Nederlanders voelt zich aangesproken door humanistisch denken. Toch is maar één op de duizend lid van het Humanistisch Verbond.

Dat betekent dat het Humanistisch Verbond het heel druk heeft. Het komt op voor de belangen van buitenkerkelijken en streeft naar een menswaardige samenleving. Het treedt naar buiten met uitspraken over ethische kwesties en probeert zo het denkende deel van humanistisch Nederland een stem te geven.

Tegelijkertijd zorgt het HV (soms indirect via werkstichtingen) voor vormingsonderwijs op scholen, voor geestelijke verzorging in het leger en in zieken-, bejaarden-, en verpleeghuizen en voor nog veel meer.

Maar eigenlijk heeft het Humanistisch Verbond daar niet genoeg financiële middelen voor. Vandaar dat het Steunfonds Praktisch Humanisme is opgericht. Om geld in te zamelen, zodat humanistisch denken ook vertaald kan worden in praktisch werk. Het Steunfonds heeft zich ontwikkeld tot één van de belangrijkste financiers van het Humanistisch Verbond. Dus ook van het humanistisch denken.

10 JAAR STEUNFONDSBIJDRAGEN AAN HET HUMANISTISCH VERBOND

Het Steunfonds werkt hoofdzakelijk op twee manieren:

- Het zamelt, onder andere via de voor- en najaarsactie, geld in dat rechtstreeks naar het HV gaat.
- Het beheert bovendien het geld dat mensen bij testament aan het Humanistisch Verbond vermaken, om de rente daarvan een vaste bron van inkomsten te laten vormen.

Zo is het Steunfonds Praktisch Humanisme één van de belangrijkste geldschieters van het HV geworden. Het HV krijgt ongeveer 20% van zijn jaarlijkse inkomsten van het Steunfonds. Om de daad bij het woord te voegen.

Als u ook wilt dat het Humanisme in de praktijk wordt gebracht, help dan het Steunfonds. Maak geld over, eenmalig of periodiek, op giro 6168 t.n.v. het Steunfonds Praktisch Humanisme. Alle beetjes helpen. (Wist u overigens dat dat ook nog aftrekbaar is van de belasting?) Of neem eens contact op over de mogelijkheden het Steunfonds in uw testament op te nemen. Zodat uw geld nog heel lang kan worden gebruikt voor doelen waar u voor kiest.

Bel of schrijf het Steunfonds Praktisch Humanisme, Oudkerkhof 11, 3512 GH Utrecht, telefoon 030-322786, mevrouw M. van der Lans.

**STICHTING
STEUNFONDS
PRAKTISCH
HUMANISME**

OUDKERKHOF 11, 3512 GH UTRECHT
TELEFOON 030 - 322786
BANK C & E 69.97.13.889

GIRO 6168

**Steunfonds Praktisch Humanisme:
zet Humanistisch denken om in daden**